

ЛИТЕРАТУРА

1. Личко А. Е., Битенский В. С. Подростковая наркология: Руководство. - Л.: Медицина, 1991. - 304 с.
2. Максимова Н. Ю. Підліток і наркотики// Практична психологія та соціальна робота - № 7 - 1999, с. 19-21.
3. Реан А. А. Психология изучения личности - СПб, 1999. - 288с.
4. Собчик Л. Н. Введение в психологию индивидуальности. -М.: ИПП-ИСП, 2000. - 512 с.
5. Шабанов П. Д. Руководство по наркологии - СПб, 1999. - 352 с.

Надійшла до редакції 02.10.2000 г.

Е.В.Заука

Определение количества букв в словах как способ развития внутреннего плана действий школьников

Запропоновано 27 вправ з суміщенням двох дій: артикулювання (чи слухання) фраз та підрахунок і називання кількості літер в словах. Для розвитку мислення старшокласників.

Внутренний план действий (ВПД), или способность совершать действия «в уме», без внешних перемещений объектов и без зрительной опоры на их образы – одна из важнейших и фундаментальных особенностей развитого интеллекта. Наряду с учебной деятельностью в школе, формированию ВПД детей способствуют специальные игры и упражнения, входящие в игровой тренинг познавательных процессов [1-4]. В настоящей статье предлагается еще одна серия упражнений, основу которых составляют действия по произнесению фраз с одновременным определением и называнием количества букв в словах.

Перечислим сперва сами упражнения, рекомендуемые для школьников 6-10-х классов, а затем опишем правила их проведения.

1. Произнося любую фразу, например: «Вчера я ходил в кино», игрок должен после каждого озвученного слова сразу же называть количество образующих его букв, и тогда получится: «Вчера-пять-я-одна(или один)-ходил-пять-в-один-кино-четыре.» Фразы могут быть различные – как произвольно строящиеся детьми (например, рассказ о том, как они провели ближайшее воскресенье), так и строки ранее заученных ими стихотворений. По договоренности игроков устанавливается верхний

предел количества букв в словах (например, 7 или 8), до которого количество букв называется конкретным числом, а после которого вместо числительного употребляется слово «много». И тогда фраза «Строить предложения с называнием числа букв – дело трудное» произносится так: «Строить-семь-предложения-много-с-один-называнием-много-числа-пять-букв-четыре-дело-четыре-трудное-семь».

2. Произнося фразы, игрок называет количество букв не в каждом слове, а лишь через одно, т.е. после первого, третьего, пятого и т.д. слов. И тогда приведенные выше фразы должны быть озвучены так: «Вчера-пять-я-ходил-пять-в-кино-четыре» и «Строить-семь-предложения-с-один-называнием-числа-пять-букв-дело-четыре-сложное». По договоренности игроков очередность «через одно» соблюдается либо в пределах лишь одного предложения (и тогда в новом предложении надо называть число букв в первом слове, даже если в предыдущем предложении количество букв было названо после последнего слова), либо в пределах всего высказывания – целого блока предложений (и тогда в указанном случае в новом предложении надо называть число букв не в первом, а во втором слове).

3. Произнося фразы, игрок после каждого озвученного слова называет количество образующих его слов (вместо букв). И тогда получится: «Вчера-два-я-один-ходил-два-в-ноль-кино-два» и «Строить-два-предложения-пять-с-ноль-называнием-пять-числа-два-букв-один-дело-два-сложное-три».

4. Постоянное чередование: в первом предложении надо называть количество букв, во втором – количество слогов. Например: «Это кто здесь притаился? Прошу вас, ответьте!» произносится: «Это-три-кто-три-здесь-пять-притаился-много. Прошу-два-вас-один-ответьте-три».

5. Постоянное чередование: в первом слове надо называть количество букв, во втором – количество слогов и т.д. По договоренности, этот порядок соблюдается либо в пределах всей фразы, либо в пределах лишь одного предложения. И тогда: «Это-три-кто-один-здесь-пять-притаился-четыре». После слов, стоящих лишь из одной согласной, называется число «ноль».

6. Произнося фразы, игрок называет лишь количество согласных букв в каждом слове (включая в них, по договоренности, также й, ь, ъ). И тогда: «Это-один-кто-два-здесь-четыре-притаился-пять». (Заметим, что называние количества гласных букв не образует самостоятельного упражнения: оно тождественно определению количества слогов в слове).

7. Постоянное чередование: в первом слове называется количество согласных букв, во

втором – гласных (или – что все равно – слогов) и т.д., и тогда: «Это-один-кто-один-здесь-четыре-притаился-четыре».

8. Произносятся фразы, игрок после каждого слова называет два числа: количество гласных букв (или слогов) и количество согласных, и тогда: «Это-два, один-кто-один, два-здесь-один, четыре-притаился-четыре, пять».

9. То же, только порядок называния количества гласных и согласных букв постоянно чередуется: в первом слове – гласных, согласных, во втором – согласных, гласных и т.д. И тогда: «Это-два, один-кто-два, один-здесь-один, четыре-притаился-пять, четыре».

10. Произносятся фразы, игрок, как и в упражнении № 1, называет после каждого слова количество букв, однако одно из заданных чисел (например, 3) не называть, а заменять хлопком в ладоши, а другое (например, пять) – вставанием со стула на 1 сек. И тогда предложение «Какие сейчас жаркие дни!» озвучивается (точнее, инсценируется) так: «Какие-вставание (вместо 5)-сейчас-шесть-жаркие-шесть-дни-хлопок (вместо 3)». Другие возможные способы сигнализации о количестве букв, которые, по договоренности игроков, следует периодически вводить, заменяя ими ранее названные, чтобы оживить процесс игры: вместо числа один – поднятие левой руки; вместо числа два – поднятие обеих рук; вместо числа три – запрокинуть голову назад и т.п.

11. Модификация исходного упражнения №1, при которой вместо называния количества букв в слове надо его отстукивать карандашом по столу или «отхлопывать» в ладоши; исключение: если в слове 8 и более букв, то вместо отстукиваний говорится слово «много». Так, например, фраза «Я помню чудное мгновение...» инсценируется так: «Я-один хлопок-помню-пять хлопков-чудное-шесть хлопков-мгновение-слово «много»...».

12. Постоянное чередование: количество букв в первом слове называется, во втором – отстукивается и т.д. Если в отстукиваемом слове 8 и более букв, то произносится слово «много», и это считается его отстукиванием, а значит в последующем слове число букв надо называть. И тогда: «Я-один-помню-пять хлопков-чудное-шесть-мгновение-много-передо-шесть-мной-четыре хлопка-явилась-семь-ты-два хлопка».

13. Модификация исходного упражнения №1, при которой следует выполнять дополнительное условие: если в слове две буквы, то вместо называния числа два это же слово надо произнести еще раз (всего два раза), а если три буквы – то слово произносится три раза. Например: «Еще позже стало известно о его поездке на Кавказ» произносится: «Еще-еще, еще-позже-пять-стало-шесть-известно-много-

о-один-его-его, его-поездке-семь-на-на-Кавказ-шесть».

14. Модификация исходного упражнения №1, при которой, называя количество букв после каждого слова, игрок должен еще и сигнализировать хлопком в ладоши о наличии в словах некоторой заранее оговоренной буквы, например, буквы Т (периодически она заменяется другой); хлопок в ладоши делается сразу же после произнесения этого слова – перед, после или одновременно с называнием числа букв. И тогда приведенная выше фраза прозвучит: «Еще-три-позже-пять-стало-пять и хлопок-известно-много и хлопок-о-один-его-три и т.д.» Если в одном слове имеется сразу две или три заранее оговоренные буквы, то после него делается соответственно два или три хлопка.

15. То же, что и предыдущее упражнение, только заранее выделяются две буквы, например, Т и Н. О наличии первой буквы надо сигнализировать хлопком в ладоши, второй – стуком по столу. И тогда: «Еще-три-позже-пять-стало-пять и хлопок-известно-много, хлопок в ладоши и стук по столу-о-один-его-три-поездке-семь-на-два и стук по столу-Кавказ-шесть».

16. Произносятся фразы, игрок должен называть количество букв только в тех словах, которые оканчиваются на согласную букву (также на й, ь, ъ) или состоят из одной согласной буквы. Например, фраза: «Веет с поля ночная прохлада, с яблонь цвет облетает густой» произносится: «Веет-четыре-с-один-поля-ночная-прохлада-с-один-яблонь-шесть-цвет-четыре-облетает-много-густой-шесть».

17. То же, только количество букв называется лишь в словах, заканчивающихся на гласную букву (или состоящих лишь из одной гласной), и тогда: «Веет-с-поля-четыре-ночная-шесть-прохлада-много-с-яблонь-цвет-облетает-густой».

18. Постоянное чередование: в первом предложении количество букв называется лишь в словах, оканчивающихся на согласную, во втором – лишь на гласную и т.д. Например: «По берегу плелся больной человек. С ним рядом ползла вереница телег. В дымящийся город везли балаган...» озвучивается: «По-берегу-плелся-больной-семь-человек-семь. С-ним-рядом-ползла-шесть-вереница-много-телег. В-один-дымящийся-город-пять-везли-балаган-много...»

19. Модификация исходного упражнения №1, однако называется количество не букв, а звуков, образующих каждое слово. Хотя количество букв и звуков в большинстве русских и украинских слов совпадают, все же нередко имеются и расхождения (например, открывающим слог буквам я, ю, е соответствуют два

звука: йа, йу, йэ; буквы ь, ы звука не образуют; сочетания типа «-стный» содержат букву, которая звука не образует и т.д.). Например, фраза: «Раньше здесь такой яркой елки я не видал» озвучивается: «Раньше-пять-здесь-четыре-такой-пять-яркой-шесть-елки-пять-я-два-не-два-видал-пять».

20. После каждого слова называется количество букв; однако если количество звуков не совпадает с количеством букв, то называется два числа: первое – букв, второе звуков. И тогда: «Раньше-шесть, пять-здесь-пять, четыре-такой-пять-яркой-пять, шесть-елки-четыре, пять-я-один, два-не-два-видал-пять».

21. Модификация исходного упражнения №1, при которой вводится запрет на называние двух заранее оговоренных чисел, вместо них надо называть числа совсем другие, которыми как бы кодируются запрещенные. Например, запрещенными являются числительные один и шесть. Вместо «один» следует говорить «шестнадцать», вместо «шесть» – «семнадцать». И тогда рассматриваемая фраза озвучится: «Раньше-семнадцать (вместо шесть)-здесь-пять-такой-пять-яркой-пять-елки-четыре-я-шестнадцать (вместо один)-не-два-видал-пять».

22. Модификация исходного упражнения №1, при которой две заранее оговоренные буквы (например, р, я) не считаются, т.е. в общем числе букв, образующих слово, они никак не учтены; если слово состоит лишь из одной не учитываемой буквы, то вместо его названия произносится слово «ноль». Заметим, что это условие по сути тождественно другому: количество букв в словах, содержащих запрещенные буквы, следует уменьшать на количество имеющихся в нем таких букв (опыт показывает, что одним игрокам легче такие буквы не считать сразу, другим же удобнее сперва определить общее число всех букв, а затем вычесть число неучитываемых). В любом случае рассматриваемая фраза должна прозвучать так: «Раньше-пять (вместо шесть)-здесь-пять-такой-пять-яркой-три (вместо пять)-елки-четыре-я-ноль-не-два-видал-пять». Состав неучитываемых букв периодически меняется.

23. Называя количество букв лишь в тех словах, у которых и первая, и последняя буква – согласные (также й, ь, ы) или которые состоят лишь из одной буквы; в других же словах – не называются. И тогда: «Раньше-здесь-пять-такой-пять-яркой-елки-четыре-я-один-не-видал-пять».

24. Противоположное предыдущему: количество букв называется лишь в словах, в которых первая буква согласная, а последняя гласная или, наоборот, первая гласная, а последняя согласная, и не называется во всех остальных, в том числе и состоящих лишь из одной бук-

вы. И тогда: «Раньше-шесть-здесь-такой-яркой-пять-елки-я-не-два-видал».

25. Модификация исходного упражнения №1, в которой слова в предложении группируются попарно. Сперва произносятся два слова одно за другим, затем называется два числа: количество букв в первом слове и во втором, затем следующие два слова и т.д. И тогда: «Раньше-здесь-шесть, пять-такой-яркой-пять, пять-елки-я-четыре, один-не-видал-два, пять». Если в конце предложения остается не пар слов, а лишь одно, то в этом случае после него произносится одно-единственное числительное; например, фраза: «Не спорю, это достаточно сложно» озвучивается: «Не спорю-два, пять-это-достаточно-три, много-сложно-шесть».

26. Модификация исходного упражнения №1, в которой количество букв в слове называется не после, а до произнесения самого слова, т.е. перед ним (что резко затрудняет выполнение заданий). Так, фраза из последнего примера должна быть произнесена: «Два-не-пять-спорю-три-это-много-достаточно-шесть-сложно».

27. Постоянное чередование: в первом слове количество букв называется до его произнесения, во втором – после, в третьем – до, в четвертом – после и т.д. И тогда: «Два-не-спорю-пять-три-это-достаточно-много-пять-сложно».

28. Модификация исходного упражнения №1, в которой после каждого слова количество букв называется с обязательным сдвигом на некоторое заранее обусловленное число, обычно на -1, +1, +2, +3. (Другими словами, при сдвиге на -1 в каждом слове автоматически не учитывается одна буква, а при сдвиге на +1, +2, +3 к каждому слову автоматически приплюсовывается 1-2-3 буквы). Периодически обусловленное число для сдвига меняется. Например, при заданном сдвиге -1 рассматриваемая фраза прозвучит: «Не-один-спорю-четыре-это-два-достаточно-много-сложно-пять», а при сдвиге +2 – так: «Не-четыре-спорю-семь-это-пять-достаточно-много-сложно-восемь». Если при сдвиге -1 слово состоит лишь из одной буквы, то после него произносится слово «ноль».

29. Модификация предыдущего упражнения, в которой числа для сдвига постоянно чередуются: первое, третье, пятое и т.д. слова в предложении сдвигаются на одно число, а второе, четвертое, шестое – на другое. Так, при паре сдвиговых чисел +1, -1 рассматриваемая фраза прозвучит: «Не-три-спорю-четыре-это-четыре-достаточно-много-сложно-семь», при паре 0, +2 – так: «Не-два-спорю-семь-это-три-достаточно-много-сложно-пять», а при паре +2, +1 – так: «Не-четыре-спорю-

шесть-это-пять-достаточно-много-сложно-восемь».

Возможно также выполнение и других упражнений, аналогичных описанным выше или представляющим собой синтезы двух-трех упражнений (ведущий тренинга их легко сумеет составить), или добавление к ним двух-трех других упражнений, которые также направлены на развитие ВПД [1-4].

Теперь несколько слов об особенностях организации и проведения развивающих упражнений.

Тренинг проводится с группой детей из 5-6 человек по 2-3 раза в неделю в течение 2-3-х месяцев; продолжительность одного занятия – 1 час.

Несмотря на то, что большинство детей сразу же понимают суть заданий и начинают тут же пытаться их выполнять во ВПД (с меньшим или большим успехом), – мы все же считаем принципиально важным начинать с заданий, требующих действий во внешнем, материальном плане. Возможны два основных варианта таких действий: 1) игрокам предъявляется напечатанный текст с увеличенными промежутками между словами; требуется медленно прочитать слова и в промежутках называть количество букв; 2) игроки в предъявленный текст по ходу его чтения вписывают в промежутки между словами количество букв; при необходимости количество букв в слове можно определять с помощью таких действий, как подчеркивание или зачеркивание букв или прикосновение к ним концом карандаша. Используются также специальные внешние стимулы-средства – листки, на которых словами или в виде схем, рисунков кратко указаны правила действий по называнию количества букв. Например, для упражнения № 5 это последовательность слов «буквы-слоги-буквы-слоги...»; для упражнения № 7 – «согласные-гласные-согласные-гласные...»; для упражнения № 8 – две буквы: ГС (что значит: гласных и согласных); для упражнения № 9 – чередование: «ГС-СГ-ГС-СГ...»; для упражнения № 10 – алгоритмы: «3 – хлопок в ладоши, 5 – встать со стула»; для упражнений № 14 и 15 – написанные особо выделенные буквы (например, Т или Т, Н; или Т-хлопок, Н-стук); для упражнения № 21 – алгоритм: «1 – 16, 6 – 17»; для упражнения № 22 – не учитываемые буквы (например, Р, Я) и т.д.

Полный переход к выполнению действий в ВПД осуществляется лишь после того, как ребенок, неоднократно выполняя действия с внешними опорами (напечатанным текстом и карточками-памятками), приобрел умение давать ответы безошибочно и быстро. На этом этапе устраняются какие бы то ни было внеш-

ние опоры и все действия выполняются «в уме».

Содержание фраз, которые произносят игроки, может быть трех видов: а) любые произвольно конструируемые предложения на любые темы и не обязательно связанные друг с другом (например: «Завтра будет понедельник. У нашей кошки Мурки три котенка. Зачем ты говоришь так громко?...»); б) сообщение на заданную тему (например, как я провел прошлое воскресенье; моя любимая музыка; пересказ виденного вчера кинофильма и т.п.), в) рассказывание заученных ранее наизусть текстов-стихотворений.

Общее правило такое: на начальных этапах освоения упражнения содержание фраз неважно – гораздо важнее точное соблюдение правил называния количества букв. Однако по мере освоения упражнений все более усиливаются требования и к осмысленности фраз: они должны точно соответствовать теме и быть построенными грамматически правильно.

В результате игрок оказывается вынужденным одновременно строить и выполнять два или три различных действия, при этом постоянно координируя их друг с другом. Это проговаривание осмысленных фраз (что включает в себя обдумывание смысла, подбор слов, непосредственное артикулирование и удержание в памяти как уже озвученных слов, так и еще ожидающих своего озвучивания), выполнение подсчетов букв (или слогов, звуков), а также соблюдение правил такого подсчета (выбор слов, чередование алгоритмов, выделение сигнальных букв и т.п.). Выполнение всех этих действий в ВПД создает резко повышенную по сравнению с обычной нагрузкой на ВПД, а использование внешних средств и многократное повторение операций создают условия для успешного протекания этих действий; благодаря этому и происходит развитие и совершенствование ВПД как способности координировать и осуществлять в уме сложные последовательности или системы умственных действий и операций.

При этом важно подчеркнуть, что развивающий эффект оказывает не только ситуация произнесения игроком фраз совместно с называнием числа букв в словах, но и процесс слушания таких высказываний, произносимых другим человеком. Слушатель ведь отнюдь не пассивно воспринимает эти высказывания! Во-первых, он – также в ВПД! – проверяет правильность называемых говорящим чисел, во-вторых, проверяет правильность соблюдения правил игры (в каких словах какие буквы считать надо, а в каких нет и т.п.), в-третьих, воспринимает смысл произносимых фраз (а это делать весьма не просто, если слова постоянно

переважають с числительними, обозначающими количество букв) и, в-четвертых, оценивает смысл фраз с точки зрения их соответствия истине или заданной теме. За счет всего этого происходит развитие ВПД и у слушателей.

Поскольку в процессе тренинга каждый игрок выступает попеременно то говорящим, то слушателем, при этом создается возможность умения, приобретаемые при говорении, частично переносить на процесс слушания и наоборот, благодаря чему обеспечивается более быстрое и гармоничное развитие всех сторон ВПД (по сравнению с ситуацией, когда игрок только лишь говорит или только слушает).

Выполнение в течение 2-3-х месяцев описанного комплекса упражнений приводит к тому, что подавляющее большинство игроков начинают гораздо быстрее и с меньшим количеством ошибок выполнять в ВПД и другие действия, в которых они не упражнялись (например, устный счет или задания из игровых комплексов, описанных в [1, 2, 4]), что свидетельствует о развитии у детей именно ВПД как обобщенного свойства интеллекта (а не только частных умений, в которых дети постоянно тренировались).

ЛИТЕРАТУРА

1. Заика Е.В. Игры для развития внутреннего плана действий школьников // Вопр. психологии. 1994. № 5.
2. Заика Е.В. Мысленные преобразования с цифрами как способ развития внутреннего плана действий школьников // Матер. міжгалузевої наук.-практичної конф. "Актуальні питання практичної психології та логопедії". Харків, 1998.
3. Заика Е.В. Упражнения для развития взаимосвязей образно-пространственного и вербального мышления // Вопр. психологии. 1996. № 2.
4. Заика Е.В. Формирование внутреннего плана действий посредством игрового тренинга // Вісн. Харк. ун-ту. № 472 Сер. Психологія. 2000.

Надійшла до редакції 11.10.2000 г.

О.В.Землянська

Сутність правової соціалізації особистості

Социализация личности – это процесс ее формирования, происходящий под воздействием различных социальных факторов (культурных, экономических,

политических, моральных, правовых и др.). Важнейшим условием адаптации личности к жизни в социуме является правовая социализация, в которой происходит усвоение правовой культуры данного общества и на этой основе – формирование правового поведения. В правовой социализации личности очень существенную роль играют отношения, складывающиеся между личностью и группой, коллективом. Процесс правовой социализации индивида включает в себя взаимодействие трех составляющих: общество – личность – коллектив.

Соціалізація особистості – це процес її формування і становлення, що відбувається під впливом різних соціальних факторів (культурних, економічних, політичних, класових, моральних, правових і ін.). Людина не є пасивним об'єктом впливу цих факторів. Вона вступає з ними в активну взаємодію, спрямованість якої визначається навчанням і вихованням. У цьому процесі відбувається засвоєння суб'єктом соціальних еталонів поведінки, вироблених даною соціальною спільністю, групою.

Найважливішою умовою адаптації особистості до життя в соціумі є правова соціалізація, у якій відбувається засвоєння правової культури даного суспільства і на цій основі – формування правослухняного поведінки, що відповідає вимогам суспільства. Успішність правової соціалізації особистості визначається поруч умов.

1. Правова культура суспільства. Ця культура є продуктом соціально-історичного розвитку людства в цілому й окремих його співтовариствах. Тому в зв'язку з конкретними історичними, економічними, класовими особливостями конкретного суспільства спостерігаються і різні рівні його правової культури. Ця структура складається з: плеємних звичайів, яким змушений підкорятися несвідомо кожен член етнічної групи; традицій, що складаються в конкретних співтовариствах та станах і дотримуватись яких зобов'язана кожна людина, що бажає показати свою приналежність до даної соціальної групи (наприклад, традиції дворянського поведінки); вимог, пропонованих співтовариством до своїх прихильників (наприклад, релігійні заповіді різних конфесій); правових законів (норм), у яких чітко формулюються визначені норми правопослухняного поведінки і які свідомо засвоюються громадянами (наприклад, римське право).

У сучасних розвинутих державах існують правові Кодекси – зводи законів, обов'язкових для всіх громадян кожної держави незалежно від їхньої етнічної приналежності і релігійних переконань.

Правові норми кожного суспільства відбивають об'єктивні закономірності його розвитку

і функціонування і втілюють у себе його політичні, економічні, державні інтереси. Правова соціалізація індивіда передбачає його адаптацію до інтересів даного суспільства, розвитку форм поведінки, адекватних його моральним цінностям. Прийняті в суспільстві норми права значною мірою визначають характер правової соціалізації особистості.

Людина не пасивно пристосовується до правових норм суспільства, тому в ідентичних соціальних умовах спостерігається значний розкид від законослухняного до різних проявів асоціального і девіантного поведінки. Найважливішим фактором правової адаптації особистості є відношення суб'єкта до сприйнятих правових норм суспільства. Це відношення залежить від того, наскільки правова структура суспільства надає громадянам волю вибору, можливості творчої діяльності, участі в різних сферах громадського життя, задоволення особистих потреб і інтересів, реалізації своїх життєвих перспектив. В умовах тоталітарної структури суспільства, людина змушена пасивно підкорятися вимогам закону, спонукувана страхом покарання чи виявляючи пасивний конформізм. В умовах демократичної організації суспільства людина стає суб'єктом правосвідомості, виробляє активну життєву позицію при оцінці правових норм і формуванні власних планів поведінки. При оцінці суб'єктом правових норм, виникає специфічне представлення соціальної справедливості. Віра в існування в даному суспільстві соціальної справедливості виникає в громадян за умови, що держава не тільки декларує у своїх законах права особистості, але і створює реальні гарантії їхнього дотримання, надаючи при цьому рівні можливості і перспективи успішної реалізації своїх прав. Закони демократичної держави проголошують не тільки права людини і громадянина, але і покладають на нього визначені обов'язки стосовно інших людей і суспільства в цілому. І суб'єкт сприймає ці вимоги як справедливі, якщо він переконаний у справедливості суспільного правопорядку й усвідомлює, що виконання запропонованих законом і мораллю вимог (обов'язку захисту батьківщини, сплати податків, охорони культурної спадщини, навколишнього середовища й ін.) необхідно як для існування держави, так і для кожного громадянина, якому держава забезпечує захист його основних прав і свобод.

Оцінка суб'єктом соціальної справедливості є результат складних співвідношень між змістом правових і морально-етичних норм суспільства і характером особистості – рівнем її правового і морального розвитку, самооцінкою, рівнем домагань.

Нормативно-правове поведінки формується при оптимальних співвідношеннях об'єктивних і суб'єктивних факторів соціалізації особистості. При таких співвідношеннях спостерігається динамічна рівновага між інтересами держави і громадян і на основі цього – соціальна гармонія як умова життєздатності і стійкості даного суспільства.

Оцінка правової структури суспільства як несправедливого породжує в людях фрустраційні стани і на цій основі – соціальну напруженість, конфліктність, формування форм поведінки, що відхиляються (девіантних) і асоціальних (протиправних) форм поведінки.

Шлях до соціальної гармонії лежить у встановленні оптимальної рівноваги між вимогами суспільства і життєвими цілями й ідеалами особистості. Цей ідеал в абсолютній мірі недосяжний, але він виступає в ролі соціального еталона. Життєздатність і чесність політичних структур суспільства оцінюється саме в зв'язку з їхньою здатністю визначати перспективні напрямки розвитку суспільства з урахуванням можливостей і інтересів основної маси своїх громадян, тобто в зв'язку з їх здатністю забезпечити єдність особистих і суспільних устремлень.

Система об'єктивних правових вимог до індивіда завжди опосередкована його особистим досвідом спілкування з іншими людьми в соціальних групах.

Соціально-економічна і політична структура суспільства відбивається у визначених правових нормах, що закріплюють сформовані відносини між державою і його громадянами. Але практично кожен індивід включається в систему цих відносин через засвоєння норм поведінки в макро- і мікрогрупах. Макрогрупи (великі групи) – це державні структури, політичні, громадські організації, у яких ділові і міжособистісні відносини людей завжди будуються на визначених правових основах, що історично склалися в даному суспільстві. Правові норми, що затвердилися в макросередовищі, впливають на формування правових принципів малих контактних груп, прикладом яких може бути родина, навчальний і трудовий колектив, військовий і правоохоронний підрозділ, спортивна команда й ін. Макросоціальні організації значною мірою наказують мікрогрупам правові, зокрема конституційні вимоги до їхньої діяльності і контролюють відповідність їхньої діяльності законам. У формальній структурі малих груп у більшій мірі має місце адаптація до об'єктивно пропонованих нормативних вимог, до службових взаємодій співробітників і керівників, у неформальній структурі малих груп значну роль грають міжособистісні відносини, засновані на

спільності інтересів і переконань, довіри і недовіри, симпатій і антипатій, прояві індивідуально-психологічних особливостей особистості. Саме в системі цих відносин суб'єкт наочно сприймає й оцінює вчинки інших людей і свої власні, усвідомлює їхню соціально-правову сутність, здобуває знання, уміння, навички і звички правового поведіння.

У правовій соціалізації особистості істотну роль грають відносини, що складаються між особистістю і групою, колективом. Взаємини особистості і групи представляються надзвичайно складними. Для розуміння й оцінки цих взаємин варто враховувати як властивості особистості і її статус у групі, так і склад, характер діяльності і рівень організації групи, психологічний клімат, що склався в ній. Але, як правило, колективний вплив групи на індивіда завжди значно результативніший, ніж вплив індивідуальний. Саме в процесі спільної діяльності з партнерами і керівниками людина переконується в реальній цінності і дієвості правових норм, декларованих у державних документах – Конституції, Карному і Цивільному та ін. кодексах, у залежності від того, наскільки він почуває себе соціально захищеним, якою мірою він може здійснити свої права особистості і громадянина.

Таким чином, процес правової соціалізації індивіда містить у собі взаємодію трьох складових: суспільство – особистість – колектив.

Правова соціалізація особистості має своїм призначенням формування соціально адаптованого нормативного поведіння індивіда. Однак таке поведіння не є однозначним результатом впливу на особистість правових соціальних норм. Особистість – суб'єкт законотворчого поведіння, організація і саморегуляція якого опосередкована розвитком правової свідомості.

Свідомість – це вища форма відображення світу суб'єктом, що формується в онтогенезі індивіда на основі присвоєння соціального досвіду, у процесах предметної і теоретичної діяльності, спілкування і мовної взаємодії. Свідомість починає розвиватися на основі узагальнення почуттєвих образів, що виникають при безпосереднім сприйнятті індивідом об'єктів навколишньої природного і соціального середовища, і послідовно переходить на абстрактно-теоретичний рівень, на якому суб'єкт оперує загальними поняттями за допомогою знакомовних символів.

У складній ієрархічно організованій системі психіки суб'єкта свідомість займає вищий соціально-психологічний рівень (метарівень) психічного відображення, що знаходиться в постійній взаємодії з усіма іншими рівнями

Свідомість є не тільки засобом відображення світу, але й основним засобом само-

регуляції, суб'єктом свого поведіння. На рівні особистості свідомість людини виявляється як самосвідомість, завдяки чому людина усвідомлює себе як особистість, усвідомлює свої соціальні ролі і своє місце в системі соціальних відносин, усвідомлює мети і мотиви своїх вчинків («я» – концепція).

Особливою сферою свідомості особистості є правова свідомість. Правова свідомість – це засвоєна суб'єктом система знань, що відбивають прийнятий у даному суспільстві правопорядок, і виступаюча основою самоорганізації соціально-нормативного поведіння.

Формування правосвідомості в онтогенезі – це складний і багатофакторний процес, що проходить ряд етапів і опосередкований умовами виховання і спілкування.

У дитячому і підлітковому віці ведучу роль у засвоєнні моральних і правових форм поведіння грає наслідування зразкам поведінки дорослих. Наслідування проходить ряд стадій: від сліпого копіювання дитиною поведінки старших до довільного наслідування одноліткам і дорослим у підлітків. У дорослих наслідування виступає допоміжним засобом освоєння моральних і правових норм поведінки. При цьому за зразок приймаються, як правило, зовнішні властивості поведінки керівника чи іншої авторитетної та шановної особи. Однак цей процес звичайно не торкається стійких особистісних властивостей суб'єкта, що наслідує. Феномен наслідування особливо сильно виявляється в груповій взаємодії, де засвоєння індивідом норм поведінки, що спостерігаються, виявляється в двох планах: якоїсь конкретної особи (звичайно лідеру) і норм поведінки, типових для групи. В останньому випадку явище наслідування стуляється з явищем конформізму, тобто адаптації поведінки індивіда під впливом тиску групи.

На рівні наслідування і конформізму ще не можна говорити про формування правосвідомості, тому що суб'єкт пасивно пристосовується до зовнішніх соціальних умов без усвідомлення основних принципів організації і самоорганізації правового поведіння. У цих умовах індивід здобуває пасивні звички поведінки, причому з рівною легкістю здобуваючи і позитивні і негативні звички, що виявляються на підсвідомому рівні.

Іншим важливим феноменом, що спостерігається в процесі соціалізації індивіда є навіювання (чи сугестія). Це форма нецілеспрямованого і неаргументованого впливу однієї людини чи групи на іншу людину чи групу. У ситуації навіювання інформація про норми поведінки або відсутня, або засвоюється некритично, активність спостерігається тільки з боку особи, що навіює. Навіювання звичайно здійснюється у вербальній формі, однак у

ньому переважає не раціональний, а емоційно-вольовий компонент.

Так, дорослі спонукують дитину до визначених вчинків, що відповідають нормам права і моралі, але не пояснюють соціального змісту цих норм або в зв'язку з малолітством дитини, або в зв'язку зі своєю теоретичною чи практичною некомпетентністю.

На основі придбаних звичок формуються установки, що спонукують індивіда поводитися відповідно до загальноприйнятих норм поведінки без глибокого їхнього усвідомлення.

Активними формами виховання правосвідомості є повідомлення індивіду інформації про зміст і соціальну цінність правових норм, а також переконання, що забезпечує свідоме засвоєння індивідом правової інформації, що повідомляється йому. На цьому рівні формується система правових знань, що містить у собі представлення про конкретні форми нормативного поведінки і поняття про загальні принципи його організації, тобто відбувається становлення правової свідомості. Правосвідомість є найважливішою сферою свідомості і поведінки особистості, хоча воно не завжди зв'язано з запам'ятовуванням усіх правових норм і статей Карного і Цивільного кодексів (це є професійною якістю юристів), але для кожного громадянина є обов'язковим знання основних конституційних прав і обов'язків.

При цьому необхідно розрізняти поняття прав людини і громадянина по обсязі цих понять. Проголошена французькою революцією «Декларація прав людини громадянина» стала основою правоупорядкування сучасних демократичних держав. Права людини – це поняття, що охоплює права і свободи усіх людей, незалежно від їх расової і державної приналежності: це – право на життя, особисте достоїнство, безпеку, рівність перед законом і ін.; права громадянина – це проголошені Конституцією даної країни права своїх громадян, куди включені і загальні права людини і права, що відбивають специфіку держави, його економічні, політичні, соціальні, тобто права і свободи особи, проголошені в міжнародних Деклараціях.

Наприклад, Конституція України як демократичної держави передбачає різні форми реалізації військової служби, реалізації права власності й ін.

В області правової свідомості розрізняють правосвідомість суспільну й індивідуальну.

Суспільна правосвідомість – це відображення і прийняття більшістю громадян соціально-правових норм, прийнятих у даному суспільстві. Правові норми кодифікуються в затверджених державою нормативних актах і стають законами, обов'язковими для всіх організацій і громадян. Знання всіх законів і пра-

вових державних постанов є професійним обов'язком юристів і інших представників правоохоронної системи. Громадяни інших професій засвоюють ці норми права в процесі виховання в родині, школі, в умовах популярної правової освіти. Якщо ці норми відповідають інтересам більшості громадян, то вони й утворюють сфери суспільної правосвідомості. Більшість громадян демократичних держав, до яких відносяться і країни СНД, знають і приймають основні права й обов'язки, проголошені Конституцією: право на життя, на захист честі і достоїнства особистості, на працю і його справедливу винагороду, на утворення, на соціальне забезпечення й ін., а також свої обов'язки і відповідальність за їхнє невиконання, за порушення законів. Недостатньо прийняти правові укази і постанови в державних органах (у парламенті й ін.), необхідно щоб ці нормативні укази були прийняті суспільством, більшістю його членів, а не нав'язані суспільству. Закони, прийняті вищими державними органами повинні бути не тільки доведені до відома громадськості, але повинні бути санкціоновані нею через проведення референдумів. Соціально-правова гармонія досяжна тільки при високій погодженості нормативних актів і суспільної правосвідомості. В іншому випадку назрівають соціальні конфлікти. Суспільна свідомість впливає на сфери групових і особистих контактів своїх громадян, і, таким чином, стимулює формування індивідуальної свідомості особистості в онтогенезі.

Індивідуальна правосвідомість – це система правових понять і представлень, властивих кожній конкретній людині. Однак індивідуальна правосвідомість не є простим відображенням суспільної правосвідомості. Відносини між ними досить складні, тому що індивідуальна правосвідомість формується в умовах різної взаємодії з законами і суспільством у досвіді кожної людини. Індивідуальна правосвідомість характеризується, по-перше, рівнем сформованості, що залежить від обсягу і глибини засвоєння правових норм: індивід може або виявляти поверхневий рівень знання окремих норм і виявляти пасивне наслідувальне поведіння, або виявляти високий рівень правосвідомості на основі глибокого засвоєння системи правових понять і відповідної організації своїх вчинків.

По-друге, індивідуальна правосвідомість характеризується рівнем значимості для особистості конкретних правових норм, їхньою суб'єктивною оцінкою в зв'язку з представленнями про соціальну справедливість. У залежності від конкретних умов взаємодії індивіда і суспільно визнаних правових норм, особистість може або конформно адаптуватися до цих змін, або активно засвоювати їх, або вияв-

ляти стосовно них явний негативізм і навіть протидію. Наприклад, загальновизнане право на працю і його справедливую оплату в тих соціальних умовах, де це право найчастіше не реалізується, викликає в багатьох громадян скептицизм і недовіру у відношенні цих норм, їхню порожню декларативність. Прийняття українським парламентом закону про скасування страти при наявності високого рівня злочинності ще поки суб'єктивно не приймається багатьма громадянами.

Якщо більшість громадян не приймають для себе окремі закони як правильні і справедливі, то відповідна негативна їхня оцінка впливає на структуру суспільної правосвідомості, поступово стимулюючи її деструкцію і перебудову.

Індивідуальна і суспільна правосвідомість утворюють єдину соціально-правову сферу, активно впливаючи один на одного і знаходяться в постійній динамічній взаємодії.

Надійшла до редакції 11.10.2000 г.

Т.С.Кириленко

Переживання та творчість в аспекті самотворення особистості

Анализируются понятия переживания и творчества как факторы саморазвития личности. Делается акцент на эмоционально-оценочной сфере личности. Показано единство механизмов образования эмоциональных переживаний и творческой фантазии в случае готовности личности к самоизменению.

Проблема самозміни особистості як суб'єкту, суб'єкта активності, яка забезпечує його саморозвиток і самотворення та самостворення, завжди є в переліку актуальних проблем, що їх ставило і ставить людство, намагаючись осягнути тайни свого буття.

Як відомо, в працях С.Л.Рубінштейна, К.А.Абульханової-Славської, В.А.Гнатенко самотворення особистості розглядається як самодетермінація, через вирішення протиріч внутрішнього і зовнішнього. Зміна та самозміна. Процес неперервний. На питання: "Чому це відбувається?" відповідь може бути більш-менш однозначною: тому що не – зміна – це є не – життя; а зміна то є рух до досконалості в світі.

Рух до досконалості можливий шляхом виявлення значимого в співвідношенні суб'єкта зі світом, значимого саме для нього, для суб'єкта – (Я як суб'єкт співвідношує зі світом саме так-

то і так-то; бачу своє місце в ньому там і там). Цей рух можливий через взаємодію суб'єкта зі світом, досягнення поставлених цілей один через одного, щоби чіткіше був проявлений кожний момент співвідношення суб'єкта зі світом, переживання цього співвідношення. Переживання як вияв нового, як творення нового, як прояв творчості особистості.

Переживання та творчість... Кожне з понять як психологічних категорій має своє власне проблемне вираження. Це проблеми розкриття змісту, природи, механізмів, функцій творчості та проблеми розуміння переживань особистості, їх визначень, місця і ролі в структурі психічного. Та разом з тим, окрім окремого власного проблемного вираження, поняття переживання та творчість мають проблеми вираження з точки зору їх спільного розгляду, проблему їх співвідношення, проблему взаємовпливу, проблему природи взаємодії та проблему необхідності і доцільності їх поєднання в одному ланцюгу поглядів на творення та само створення особистості як суб'єкта взаємодії зі світом та існування в ньому.

Сучасна психологічна наука накопичила обширний фактичний матеріал, з якого можна отримати обґрунтовану інформацію стосовно обставин, які впливають на успішність творчої діяльності (праці Арнгейма, Меррея, Гілфорда, В. Роменця, І.Розета, В.Моляко, Я.Пономарьова та ін.). Мова передусім іде про її види, мотиви, індивідуальні психологічні особистості, соціально-психологічні фактори і вікові характеристики з якими пов'язуються результати творчості.

Досить проблематичними залишаються питання механізмів творчості та фантазії, тобто причини виникнення нового; чи то мова йде про вихідну спонтанну творчу силу, чи це виникнення нового внаслідок чистої випадковості чи рекомбінації. Така проблематичність з необхідністю визиває до життя теоретичні погляди, в яких провідна роль в творчості відводиться внутрішнім психологічним закономірностям, факторам, які визначають її (творчість) необхідність.

На нашу думку, це в першу чергу стосується творчості як процесу, процесу творення нового в самих різних сферах життя і особливо творчого процесу творення та самостворення людини, особистості. Та в той же час, творчість в більшій мірі розглядається як данність, як момент існування і в меншій мірі через її формування, через фактори які, не лише сприяють їй, а й визначають її можливість. Тобто, в контексті внутрішніх психологічних закономірностей, творчість може бути розглянута і як самотворчість особистості, - і як творення себе самої, свого внутрішнього світу, через са-

морозвиток особистості в результаті взаємодії її (особистості) з оточуючим світом.

Проникнення ідеї оціночності в теорії творчості та фантазії дозволяє розширити рамки останніх і підкреслити малодосліджений аспект – сферу емоційних переживань в творчості. Аналіз емоційних переживань в творчості – складна проблема не лише тому, що і емоційні переживання і творчість найбільш інтимні, загадкові моменти психічного. Скоріше, це проблема в плані їх співвідношення: творчість і емоційні переживання. Чи вплив творчої діяльності на емоційні переживання, чи особливості емоційних переживань особистості спонукають її до творчої діяльності, чи мова йде про взаємовплив і взаємозв'язок цих явищ, про спільність і відмінність механізмів.

З цієї точки зору, щодо механізмів, цікавими та інформативними є погляди І.Розета, які викладені в його монографії “Психологія фантазії”, 1991г. Розглядаючи механізми анаксіоматизації і гіпераксіоматизації в явищі творчості тобто обезцінювання якоїсь інформації, прийомів і способів рішення (механізм анаксіоматизації), а також завищення оцінки (гіпераксіоматизація), автор вважає це “зміщення оцінок” центральним в своїй концепції, фантазії, причому, обидва механізми не просто взаємопов'язані, а виражають собою більш глибоку єдину закономірність. Основними принципами, які пояснюють явище фантазії виступають оціночність, тобто оціночне ставлення суб'єкта до матеріалу фантазії та непередбачуваність, тобто здатність створювати принципово нове на виході.

Автор розглядає єдність оціночних механізмів на прикладі переживання почуття комічного. Обов'язковою умовою цього почуття є заперечення реальністю того, що очікується, тобто обезцінювання відповідних умовностей, норм в результаті того, що реальні події відбуваються всупереч їм. Другою умовою – наявність відчуття переваги в зв'язку з тим, що в цій ситуації не знаходиться ні він сам, ні його близькі, тобто мова йде про своєрідне завищення оцінки того, хто сміється, власної особистості, її якостей, благополуччя. Переживання комічного можливе лише при наявності двох вказаних умов. Якщо ж наявна лише перша умова то ймовірне виникнення переживання почуття досади, співчуття, незадоволення, обурення. При наявності ж лише другої умови – переживання упередженості, захвалення. Тобто, виникнення переживань пов'язано з “зміщеннями оцінок”, з обезцінюванням умовностей, та з відчуттям переваги; з їх окремою дією та їх взаємодією.

Переживання фантазії характеризується досить своєрідними переживаннями і незвичності і дивовижності і чудес.

Можна припустити, що оціночність і непередбачуваність пов'язані з виникненням переживань дивовижного і чудесного, що є в творчій фантазії; переживань дивовижного і чудесного, що є традиційною проблемою творчості.

Звідси роль емоційних переживань в творчості повинна розглядатися не лише як вплив результату творчості (духовного або матеріального) на афективну сферу людини шляхом об'єктивації певних її переживань та формування нових. Ця роль, можливо, в початковому, вихідному моменті в формуванні потреби в творчості, потреби особистості суб'єкта в переживанні дивовижного і чудесного як змін в собі, як самостворення, як творення певного психічного стану особистості.

Ми називаємо такий стан станом емоційної готовності особистості, емоційної готовності до самотворення, де процес творчості пов'язаний з емоціями, почуттями та фантазією, результатом творчості виступають особистісні зміни, зміни переживань, непередбачуваність їх змісту, зміни в розумінні закономірностей життєтворення і свого місця в ньому.

Особистість творить свій емоційний простір. Вона розширює його межі, визначаючи важливість і значення для неї тих чи інших предметів, речей, явищ, людей, включаючи їх в зміст свого інтимного життя, розкриваючи для них свій простір, через втілення в певну модальність, чи, навпаки, замикаючи його, роблячи їх об'єктом своїх емоційних проявів, почуттів, вольових зусиль, або ж залишаючи їх непоміченими. Вона також або поглиблює інтенсивність проявів емоційної, афективної сфери, віддаючись їх силі і глибині, переживаючи їх неповторність у певних емоційних станах або позбавляється цих переживань, демонструючи якості володаря психічного світу.

Особистість розкривається через емоційну готовність до творчої діяльності як результуючий вияв самостворення її афективної сфери. Оскільки саме в емоціях розкривається ставлення особистості до дійсності, до самої себе; через емоційні переживання людина усвідомлює свій внутрішній світ, з їх допомогою проходить процес самопізнання і через переживання здійснюється вплив на інших – емоційна готовність виступає таким важливим фактором в аналізі творчої особистості, формуванні її життєвого шляху, особистісного досвіду, її саморозвитку.

Емоційна готовність як психічний стан має творчу спрямованість, пов'язана з переживанням, особистістю своїх душевних витрат на виконання тієї чи іншої діяльності. Емоційна готовність до творчої діяльності – це готовність до переживання самих різноманітних емоцій як за знаком (позитивні – негативні) так і за мо-

дальністю (радість, гнів), які пов'язані з виконанням обраної діяльності.

Стан емоційної готовності як і явище творчої фантазії також можна пояснити за принципами оціночності та непередбачуваності. Туту також має місце “зміщення оцінок”, в першу чергу обезцінювання в зменшенні суб'єктивної ваги негативних переживань, завищення як надання переваги емоційній стійкості та вольовим якостям власної особистості сміх з приводу негативних явищ, і як наслідок налагодження емоційних контактів, пробудження симпатії. Це й певна свобода, що проявляється через захоплення майбутнім результатом, його непередбачуваністю, що формує натхнення творити.

Обидві закономірності в “зміщенні оцінок”, як механізму творчої фантазії можуть бути причинами як позитивних так і негативних переживань. Розглянемо детальніше.

Переживання відносяться до тих категорій психології, які в найбільш виразній формі представляють психічну реальність як внутрішній досвід особистості, як траєкторію її само творчості, само утворення її життєвого шляху, самотворення її як людини вчинку. Існує мудрий вираз, що інформація, яка не пережита як подія не вносить нової якості в нашу цілісність і в цьому, на нашу думку, і є суть всяких само змін, самотворень. Пережити – то дати самому собі, через самого себе своє оціночне ставлення до явищ, людей, до світу, до себе. Переживання у психології розглядається і як особлива діяльність, з допомогою якої людині вдається перенести важкі життєві події (Ф.Василук).

Ми розглядаємо переживання як форму вияву нашого ставлення до об'єкта, ситуації, іншої людини, самої себе; це форма данності нам самим нашого ставлення до того, що нас оточує. Переживання – це психічне явище суто особистісного інтимного характеру. Через переживання людина як суб'єкт оцінює значущість тієї чи іншої події. В емоційних переживаннях оціночність, оцінити – це значить порівняти з чимось, з якоюсь міркою. Цією міркою виступає сама людина, що підкреслює в переживаннях суб'єктивність, інтимність. За С.Л.Рубінштейном переживання – це покровний психічний акт, який включає всі сторони психіки і виражає всю повноту буття індивідуальності суб'єкта, який пізнає, а не лише зміст відображуваного об'єкта, який пізнається. Переживання – це повний і цілісний спосіб включення людини в світ, це власне людський спосіб життєдіяльності.

Переживання – це одночасно і результат знецінювання та переоцінювання, надання переваг, і процес оціночності, наслідком якого є непередбачуваність змін.

Негативні переживання, такі як переживання відчуття втрати, власної непотрібності, болю,

гіркоти, душевного тягару, невпевненості, власної неповноцінності ймовірніше всього виникають при переважанні такого прояву оціночності в фантазії як знецінювання відповідних значимих умовностей і рідше при переважанні завищення оцінки. Ці переживання будуть травмуючи ми в обох випадках, бо порушується цілісність реальності.

Та такі переживання не наносять збитку фантазії. Скоріше, вони є одночасно поясненням, причиною і проявом творчої фантазії. Причому причиною не в тому розумінні, що творчість виступає компенсуючим явищем, заміщуючим негативні переживання, бо якщо б не було їх, не було б і творчості. Поясненням творчості негативні переживання виступають через механізм обезцінювання відповідних умовностей втрату їх, що може бути пов'язано і із печалем і образою, агресивністю. Обезцінювання відповідних умовностей свідчить про їх нежиттєвість, про необхідність зміни, про пошук нового. Негативні переживання виступають моментом прояву творчої фантазії в силу глибинної єдності механізмів анаксіоматизації та гіпераксіоматизації як закономірності фантазії, моментом прояву, який передую переживанням дивовижного і чудесного, переживанням, які спонукають до творчості.

Такі переживання переживаються, трансформуються через фантазію, через механізм “зміщення оцінок”, який і веде до зміни переживань особистості, до творення нових переживань в фантазіях, які пов'язані з реальною зміною об'єктивної та суб'єктивної дійсності, причому часом не передбачуваною зміною.

Цей процес можна назвати процесом емоційного самопізнання, самопізнання психічного світу особистості, яка творить, яка розкривається через прийоми творчої фантазії, спираючись на механізми цієї фантазії, переживаючи їх і одночасно формуючи через них нові переживання, що визначає трансформацію емоційного простору людини, світу особистості.

Переживання, трансформуючись, впливають на особистісні зміни й самізмінюються під їх впливом у процесі досягнення гармонії розвитку чи певної стабілізації психологічного світу особистості. Це зміни в розумінні і в ставленні до добра і зла, краси і потворного, боргу і вдячності, привласнення і свободи, які можна розглядати як форму самоаналізу духовності на рівні особистісного прийняття.

Це може бути змістовне прийняття, через напрямок, в якому особистість обирає свій шлях до себе, своєї глибокої сутності, яка може (сутність) визивати і подив, і сумнів і цікавість. Тобто переживання почуттів, пов'язаних із результативним моментом самотворчості, як зміни своєї сутності.

Одночасно, це і усвідомлення рівня готовності прийняття себе іншим, тобто не таким, як зараз і тепер, але таким, яким я можу бути там і тоді, коли піду цим шляхом. Це ніби примірювання нової "оболонки" для себе і усвідомлення тієї ціни, яку я маю заплатити самому собі за себе. Це усвідомлення своєї сили і сили протистояння самому собі. Це переживання процесу самотворчості з його трагізмом.

Зазначені моменти самотворення та самотворення особистості можуть розглядатися на рівні розуміння вчинкових феноменів особистості.

Отже, аналіз людських переживань та творчості показує можливу єдність механізму виникнення емоційних переживань та творчої фантазії через формування стану емоційної готовності до творчих змін, через трансформацію травмуючи переживань в фантазії. Залишаючись своєрідними психічними явищами вони вказують на шлях емоційного самопізнання, шлях самопізнання і самотворення особистості.

Це шлях творчого існування, творчої зміни буття особистості, зміни її самої, як прояву цього буття, самотворення власних сутнісних переживань, самотворення гармонії через звільнення, демонстрацію та розкриття емоцій і почуттів особистості, розширення її емоційного потенціалу.

Це моменти, які можуть розглядатися на рівні розуміння вчинкових феноменів особистості, що вказує напрям подальших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абульханова-Славская К.А. Жизненный путь личности. – М. 1989.
2. Основы психологии за ред. В.А.Роменца, О.В.Киричука. – К. 1999.
3. Розет І. Психологія фантазії. – М. 1993.

Надійшла до редакції 06.11.2000 г.

С.Г.Кисель

Память как детерминирующий фактор антиципационных процессов

Розглядається вплив пам'яті на протікання антиципационних процесів на основі її особливої інтегруючої ролі в організації психіки.

На современном уровне научных знаний антиципация рассматривается как специфический когнитивно-регулятивный процесс, в ос-

нове которого лежат интегральные механизмы работы мозга.

П.К.Анохин отмечает, что существует некоторая универсальная закономерность в работе мозга, которая относится как к поведенческим, так и к физиологическим актам всех уровней интеграции [1]. Эту закономерность можно сформулировать следующим образом: во всех случаях посылки мозгом возбуждений к периферическим рабочим аппаратам одновременно с рабочей "командой" формируется некоторая афферентная модель, способная предвосхитить параметры будущих результатов и сличить в конце действия это предсказание с параметрами истинных результатов. Особое значение имеет эта закономерность в случае анализа сложных поведенческих актов человека. Человеком могут быть поставлены самые различные цели поведения, и тем не менее акцептор результата действия впоследствии также определяет степень совпадения между задуманным и полученным. Антиципация, предвидение результатов действия является универсальной функцией мозга, предупреждающей всякого рода ошибки, то есть совершение действий, не соответствующих поставленной цели.

В теории функциональных систем сконструирована модель целостной деятельности (поведения), представляющая ее как саморегулирующуюся информационную систему, функционирующую по замкнутому контуру [2].

Характеризуя структуру функциональных блоков (стадий), образующих саморегулирующуюся информационную систему поведенческого акта, П.К.Анохин традиционно включает память в структуру начальной из этих стадий - стадию афферентного синтеза. Однако в исследованиях С.П.Бочаровой показано, что память в ее различных проявлениях - необходимый компонент каждой из них [3,4]. Так, постановка цели и принятие решения не возможны без участия памяти, так как на основе прошлого опыта (долговременной памяти) строится и в кратковременной памяти сохраняется образ цели, прогнозируется представление предстоящего результата. Практическое действие, направленное на объект, не может осуществляться без участия оперативной кратковременной памяти, связывающей отдельные операции в единый процесс.

Память так же является одной из основных составляющих акцептора результата действия, где благодаря взаимодействию кратковременной и долговременной памяти происходит сопоставление образов ожидаемого и реального результатов действия. Если в структуре афферентного синтеза память выполняет функцию активизации прошлого опыта, то в

механизме акцентора результата действия она выполняет функцию закрепления нового опыта, в свою очередь являющегося основой формирования последующих актов поведения. Память в ее произвольных формах включается в состав функциональной системы, являющейся интегративным механизмом любого действия, а в ее произвольных формах, рассматриваемая как законченное целенаправленное действие, представляется самостоятельной функциональной системой со всеми присущими ей механизмами саморегуляции.

В работах П.К.Анохина, А.Н.Бернштейна, Б.Ф.Ломова, С.П.Бочаровой и других исследователей показано, что необходимым элементом антиципационных механизмов психики на всех уровнях их функционирования является деятельность памяти. Долговременная память содержит характерологическую информацию, стратегии принятия решений, возможные альтернативы решений, эталоны способов поведения. Кратковременная память решает задачи по преобразованию и представлению соответствующих данных, участвует в реализации намеченной программы действий.

Таким образом, анализ результатов многочисленных исследований по проблемам памяти и антиципации позволяет сделать вывод, что память как форма психического отражения действительности, являясь иерархической многоуровневой саморегулирующей системой, в психическом развитии индивида (субъекта) "реализуется" посредством антиципационных процессов. Эффекты антиципации данного уровня интеграции систем отражения

определяется иерархическим строением психических функций.

Предложенная нами трактовка единства мнемической системы индивида в плане взаимодействия ее филогенетического (тип нервной системы) и онтогенетического уровней [5] в свете выше изложенного позволяет выдвинуть гипотезу, что индивидуальные особенности памяти детерминируют процессы антиципации.

С целью подвержения данной гипотезы нами было проведено экспериментальное исследование антиципационной деятельности операторов различной степени профессиональной подготовленности и возраста в задачах слежения за движущимся объектом.

Испытуемыми в исследовании были курсанты четвертого курса и летчики I-III класса, слушатели Харьковского института летчиков. Всего в эксперименте приняли участие 24 курсанта и 17 летчиков в возрасте 20-21 и 30-32 года соответственно.

Антиципационная задача была реализована в виде программы для ПЭВМ типа IBM, допускающих подключение устройства "мышь". В ходе эксперимента варьировалась степень сложности задачи. В качестве объекта-цели в задаче выступала метка, предъявляемая на экране видеомонитора. Перемещение метки происходило по закону равнозамедленного движения. Перемещающаяся метка визуализировалась в течение ограниченного периода времени, отсчитываемого от момента начала движения. От испытуемого требовалось на основании информации, получаемой при прослеживании перемещения метки, спрогнози-

Таблица 1

Показатели точности антиципации в группах испытуемых (средние)

Характеристика серий эксперимента	Точность антиципации (усл. ед.)	
	Курсанты	Летчики
50/4	0,357 ± 0,025	0,371 ± 0,030
50/8	0,199 ± 0,018**	0,247 ± 0,014**

Примечание:

50 (мм/с) начальная скорость движения метки;

4,8 количество альтернатив выбора места остановки метки;

различия достоверны с уровнем значимости * P < 0,05; ** P < 0,01.

Таблица 2

Коэффициенты корреляции показателей точности антиципации и индивидуальных характеристик личности в группах испытуемых

Характеристика Серий эксперимента	Коэффициенты корреляции			
	Курсанты		Летчики	
	Тип НС	экстраверсия	Тип НС	Экстраверсия
50/4	0,49 **	0,10	- 0,85**	0,37
50/8	0,41 *	- 0,05	- 0,39*	- 0,23

Примечание:

50 (мм/сек) начальная скорость движения метки;

4,8 количество альтернатив выбора места остановки метки;

значения корреляции достоверны с уровнем значимости * P < 0,05; ** P < 0,01.

ровать и указать с помощью устройства "мышь" место ее остановки [6].

До выполнения экспериментального задания у испытуемых определялись типологические особенности нервной системы (теппинг-тест) и личности (опросник Г.Айзенка).

Обработка результатов исследования производилась с использованием стандартных методов математической статистики.

Полученные результаты представлены в таблице 1 и таблице 2.

Выявлено достоверное снижение точности антиципации при увеличении количества альтернатив выбора места остановки метки, причем в группе испытуемых курсантов ($t = 5,13$; $P < 0,01$) более значительное, чем в группе летчиков ($t = 3,75$; $P < 0,01$). В то же время точность антиципации в группе летчиков достоверно выше, чем у курсантов ($t = 2,09$; $P < 0,05$). Это свидетельствует о том, что с более сложной задачей слежения летчики справляются эффективнее курсантов.

Выявлена достоверная положительная связь показателей силы нервной системы и точности антиципации в группе испытуемых курсантов и значительная отрицательная связь в группе летчиков (табл. 2).

В нашем эксперименте задача слежения для летчиков не является трудной и значимой. В их профессиональной деятельности она не является первостепенным элементом, тогда как для курсантов она имеет преобладающее значение в процессе обучения. Поэтому летчики, имеющие более слабый тип нервной системы, а курсанты более сильный тип, более точны в прогнозировании в данном типе задачи в силу специфичности реакции нервной системы на величину внешнего стимула [5].

Отсутствие видимых корреляций точности антиципации с показателями экстраинтроверсии, определяемых по Айзенку, подтверждает и наши выводы [5] и результаты многочисленных работ отечественных исследователей (В.С.Мерлин, В.М.Русалов и др.) о том, что опросник Г.Айзенка выявляет наряду с динамическими и предметно-содержательные характеристики поведения личности.

Исходя из роли антиципационных процессов в психическом развитии человека в онтогенезе [7] и единства его мнемической системы в плане взаимодействия ее филогенетического (тип нервной системы) и онтогенетического уровней [5] полученные результаты исследования подтверждают выдвинутую нами гипотезу. На ранних стадиях онтогенеза психическое развитие детерминировано преимущественно врожденными механизмами. И здесь преимущественное значение имеет филогенетическая память. В последствии роль

социальных факторов становится более значимой и определяющей, что вызывает изменение соотношения филогенетического и онтогенетического уровней памяти в развитии личности. Однако в процессе освоения деятельности, при ее усложнении, в экстремальных ситуациях на первый план вновь выступают врожденные особенности индивидуальности. Филогенетическая память (тип нервной системы) является неспецифическим механизмом взаимодействия организма со средой. Индивидуальные особенности памяти, детерминируя процессы антиципации, выполняют когнитивно-регулятивную функцию в психическом развитии человека и его адаптивном поведении.

ЛИТЕРАТУРА

1. Анохин П.К. Биология и нейрофизиология условного рефлекса. М., 1968, 547 с.
2. Анохин П.К. Кибернетика и интегративная деятельность мозга. //Вопр. психологии, 1966, № 3, с. 10-32
3. Бочарова С.П. Системный подход к изучению мнемических процессов. В кн.: Исследования памяти. М., 1990, с. 7-19
4. Бочарова С.П. Память в процессах обучения и профессиональной деятельности. Тернополь. 1997, 351 с.
5. Кисель С.Г. Продуктивность кратковременной памяти в связи с типологическими свойствами нервной системы человека. Автореф. дис. канд. психол. наук, Киев, 1994, 18 с.
6. Кисель С.Г., Плохих В.В. Методика исследования антиципационных способностей операторов систем слежения за движущимися объектами. // Вестник проблем биологии и медицины. Вып.23. 1997. с. 11-18.
7. Сергиенко Е.А. Антиципация в раннем онтогенезе человека. М., 1992, 142 с.

Надійшла до редакції 11.10.2000 г.

М.Н.Корнєв, Б.А.Щербатюк

До проблеми соціального самовизначення жінок, орієнтованих на управлінську діяльність

В статті розглядаються психологічні особливості соціального самоопределення жінок, орієнтованих на управлінську діяльність, підкреслюється обумовленість індивідуально-психологічних особливостей самоопределення лич-

ности внешними социальными условиями.

Зміни, що відбуваються в нашій країні, диктують нові вимоги до місця, статусу та ролі кожного члена суспільства. Останні десятиріччя XX століття багаті явищами глобального характеру, активний вплив яких на суспільний прогрес вже позначився і чекає свого повного розвитку в русі до якісно нової цивілізації майбутнього. В їх числі масовий вихід жінок на ринок праці і активна їх участь в підприємстві та управлінні.

“Тихою революцією в світовому масштабі” назвали цей феномен американські дослідники жіночого підприємництва Р. Петерсон і К. Вермейер. Щоб зрозуміти масштаби наслідків цього феномену, досить вказати лише на дві його сторони: більш повну реалізацію творчого потенціалу жінок, які складають більшу половину людства і більш широкий доступ до капіталу, ресурсів, влади, що відкриваються перед ними із залученням до управлінських структур.

Дійсно, за порівняно короткий історичний відрізок часу жінка рішуче вийшла за межі своєї традиційної ролі в сімейній функції, почавши працювати поза межами дому, отримавши освіту, професійну кваліфікацію, активно поповнюючи не тільки ряди найманих робітників, але й створюючи власні підприємства. До недавнього часу роль жінки в процесі розвитку розглядалась лише в зв'язку з її репродуктивною функцією або зі збільшенням трудових ресурсів, а її економічний потенціал взагалі не брався до уваги. Був поширений погляд на жіночу працю як на маргінальну та випадкову. Причини подібного підходу мають своє коріння в залежному становищі від чоловіка, що складалося віками, практичній відсутності доступу до творчості, до влади, капіталу, в різних видах дискримінації. Такий підхід, інерційний по своїй сутності, дає звичну оцінку традиційній ролі жінки в суспільстві та ігнорує ті зміни, що визначили її нову роль в суспільному прогресі. Із жалем можна констатувати, що цей підхід властивий і нашому суспільству в цілому та пересічному українцеві зокрема. Хоча аналіз досліджень, представлених в літературі, доводить, що жіноча участь в управлінні:

1). грає значну роль в структурній розбудові національної економіки;

2). є новою динамічною силою розвитку підприємництва та стимулює підвищення темпів росту виробництва;

3). сприяє підвищенню продуктивності національного господарства;

4). збільшує загальний добробут, реалізуючи невикористаний людський потенціал і скорочуючи безробіття;

5). соціально-економічні зміни, що ними привносяться, сприяють довготривалій політичній стабільності.

Американський досвід підтверджує достовірність цих оцінок. Зокрема, у економістів та психологів-управлінців є висновки про те, що масовий вихід жінок на ринок праці та залучення їх до управління можуть бути пояснені порівняно легкою перемогою кризи початку 80-х років в США. Питання розширення притоку жінок в управління дуже актуальне в нашій державі, особливо якщо брати до уваги те, що необхідно підіймати і розвивати економіку країни. Це питання має зовсім не пропагандистське значення з точки зору боротьби жінок за рівні можливості. Його самостійний, суттєвий зміст в тому, що залучаючись до управління, жінка вносить в нього свої унікальні здібності, вміння, навички, стиль ділової поведінки, свій почерк в прийнятті рішень. Відмінність їх стилю управління від чоловічого надає жіночому внеску інноваційного характеру, розширює та збагачує науку та практику управління. Жінки нашої країни є колосальним ресурсом національного розвитку: вони складають більше половини зайнятих у виробництві; у нас в країні один з самих високих показників працюючих жінок та тих, хто навчається; частка жінок з вищою освітою більша, ніж чоловіків. При цьому недовикористання творчого та економічного потенціалу жінок очевидне. Одним з принципових моментів у вирішенні цієї проблеми є соціальне самовизначення жінки, орієнтованої на управлінську діяльність. Саме з ним пов'язана можливість реалізації жінкою своїх здібностей, тому ми вважаємо за необхідне визначити психологічні особливості соціального самовизначення жінки, орієнтованої на управління.

Проблема самовизначення широко досліджувалась у вітчизняній психології. Так, Сафін В.Ф. називає самовизначенням таку форму активності індивіда, як формування себе як особистості. Соціальне самовизначення - це, за Сафіним, “дозрівання” особистості, адже лише особистість, що самовизначилась, має цілісність, стійкість, спрямованість та активність [4; 1985]. Ці якості особистості дають змогу говорити про сформованість внутрішньої позиції. С.Л.Рубінштейн під позицією розумів вибіркове відношення особистості до поставлених перед нею цілей та завдань. Активність позиції, за його думкою, виражається у вибірковій мобілізованості, готовності до діяльності [3; 1969]. Позиція обумовлює певну лінію поведінки та сама обумовлюється нею. Стосовно проблематики нашої статті, дослідження акти-

вної життєвої позиції може бути необхідним компонентом при визначенні соціального самовизначення особистості.

Дослідження самовизначення особистості, яке ми розуміємо як багаторівневий процес усвідомлення індивідом своїх потреб, своїх можливостей, вимог суспільства та готовності індивіда діяти в системі суспільних відносин, передбачає розгляд специфічних принципів функціонування кожного з компонентів та механізмів їх формування. В рамках такого підходу ми вважаємо, що соціальний компонент є вищим рівнем самовизначення особистості, порівняно з сімейно-побутовим, професійним та рольовим (в групі). Звичайно, було б неправомірним штучно розділяти ансамбль цих компонентів, адже соціальна детермінанта так чи інакше накладає свій відбиток на прояв інших складових. Так, розглядаючи особистісне самовизначення, як складову соціального, психологи одним з центральних факторів формування зрілої особистості виділяють здатність до прийняття рішень, соціальні орієнтації особистості, формування цілісної картини світу. Соціальне самовизначення відображає ступінь розвитку найважливіших духовних потреб людини, таких, як потреби в повазі, потреби у значимості роботи, в творчості, в самовираженні, в психологічному комфорті і т.д., а також рівень їх задоволення, що само по собі є однією з найважливіших задач суспільства. Для виявлення особливостей соціального самовизначення потрібно виходити із складності та суперечливості внутрішнього світу людини. Самовизначення має зняти протиріччя, властиві людині, програмувати характер її активності. Крім цього, виділення особливостей соціального самовизначення має враховувати специфіку соціальних умов, які визначають особливості соціального управління.

Русійною силою соціального самовизначення особистості виступають об'єктивні протиріччя в системі "можу-хочу-маю-вимагають", що виходять з самої природи людини, як індивідуальної суспільної істоти. Провідним з них є протиріччя між структурними одиницями - "вимагають" та "хочу-можу-маю", тобто між вимогами, що поставлені особистості колективом, суспільством, професією і такими параметрами, як бажання, цілі, плани, цінності. Окремі протиріччя можуть виникнути також між "хочу" і "можу", між "хочу" та "вимагають". Процес активності визначається мірою, в якій знімаються ці протиріччя. Зняття протиріччя у внутрішньому плані характеризується трансформацією "від мене вимагають" у "я повинен, зобов'язаний, інакше не можу". Таким чином, життєдіяльність особистості, що "самовизначилась", обумовлюється не окремими потребами, мотивами, пра-

гненнями, а їх цілісною системою - внутрішніми позиціями, сутність яких міститься в усвідомленні, співвідношенні структурних одиниць самовизначення, в прийнятті рішень. Момент прийняття рішення є вольовим актом, задача якого полягає у свідомому виборі та постановці цілей та визначенні реальних можливостей та засобів для її реалізації. Цілереалізаційним аспектом прийняття рішення є свідомою практична діяльність, в нашому дослідженні - управлінська. Взаємодія таких елементів акту прийняття рішення, як свідомою постановка цілі, знаходження засобів до її реалізації, факторів, що гарантують організацію і спрямованість практичної діяльності для здійснення наміченої цілі, приводить до виникнення соціальної відповідальності. Відповідальність є констатуючою особливістю соціального самовизначення. Відповідальність розуміється як усвідомлена необхідність, що стала обов'язком і виражається в співпричетності особистості до всього соціально і особистісно значимого. Відповідальність є формою прояву усвідомлення особистістю своєї суб'єктності і в залежності від неї можливості змінювати соціальне середовище і самого себе. Вона виявляється у рішеннях, коли перед особистістю відкриваються можливості прийняття різних їх варіантів, а також в забезпеченні реалізації цих рішень в дійсності. Можливість вибору створює передумову для зародження відповідальності, тобто оцінки цього вибору з точки зору його відповідності чи невідповідності інтересам, потребам особистісного та суспільного розвитку. Стосовно нашої проблематики особливо важливим є відповідальне прийняття рішення в питаннях соціального самовизначення, що пов'язане з вибором соціальної позиції відносно свого місця в суспільстві, відносно перетворень, що відбуваються у ньому. Функція відповідальності полягає в організації та регуляції діяльності в теперішньому часі, прогнозуванні майбутнього, моральному та правовому контролі над ними, а також над поведінкою в цілому. Відповідальність передбачає ідентифікацію внутрішніх цінностей особистості з морально-політичними цінностями, нормами моралі і права групи, колективу, суспільства. Соціальне самовизначення відбувається не в замкнутому просторі індивідуальної психіки, а в єдності самодетермінації і "визначення іншими" через взаємодію із значимими людьми та колективами, що зафіксовано в подіях особистої історії, які в свою чергу стають детермінантами подальшого розвитку. Оскільки складовими соціального самовизначення є професійне та особистісне самовизначення, то поставлену проблему потрібно розглядати і в її зв'язку з проблемою життєвого шляху особистості. З трактовки життєвого

шляху, яка прийнята у вітчизняній психології (Б.Г.Ананьєв, І.С.Кон, Л.В.Сохань, С.Л.Рубінштейн, Т.М.Титаренко), внутрішня єдність проблем самовизначення та життєвого шляху, в широкому розумінні є механізмом життєтворчості, реалізацією особистістю своїх життєвих цілей.

Життєві цілі і плани є ще одним важливим моментом в дослідженні проблеми самовизначення, адже це компоненти усвідомленої картини майбутнього, що дають відповіді на ключові життєві питання: в яких сферах життя сконцентрувати зусилля для досягнення успіху, що саме і в який період має бути досягнуто, якими засобами можуть бути реалізовані прагнення. Отже, важливою передумовою успішної самореалізації людини є узгоджена система ціннісних орієнтацій, що лежить в основі формування змістовних життєвих цілей і планів, разом з якими утворюється ядро життєвої перспективи особистості. Соціальна орієнтація є складним об'єктивно-суб'єктивним фактором життєдіяльності суспільства і особистості, яка формується і функціонує як внутрішній регулятор, мотив соціальних дій особистості, колективу, соціальної групи. Соціальна орієнтація - це єдність засвоєних та перероблених людиною завдань суспільного розвитку та її особистих життєвих планів, що були напрацьовані за допомогою суб'єктивного уявлення про свої потреби, інтереси, навички. Соціальний досвід особистості та відношення до дійсності взаємообумовлюють одне одного, формою їх єдності виступає таке складне цілісне соціальне утворення як життєдіяльність особистості.

Невід'ємною частиною соціального самовизначення є і гіпотетична картина світу, що формується на базі соціального досвіду індивіда. Специфіка складної картини світу визначається соціальним статусом і характером життєдіяльності індивіда. Аналіз картини світу особистості дає нам уявлення про проблеми, інтереси, цілі діяльності індивіда, про те, яким чином сприймається дійсність, тобто, можливість визначення ефективності функціонування людини в системі суспільних відносин.

Таким чином, зрозуміло, що до проблеми соціального самовизначення жінок, орієнтованих на управлінську діяльність має бути застосований інтегральний психологічний підхід: враховуючи індивідуальні психологічні якості особистості з одної сторони, та соціальні умови з іншої. Саме при такому підході особистість виступає цілісним утворенням, а сутність її активності виражається не тільки в створенні світу ідей та речей, але і в саморегуляції, в управлінні людськими відносинами, в самореалізації та в самотворенні своєї суб'єктності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Головаха Є.І. "Життєва перспектива і професійне самовизначення молоді", Київ 1988.
2. Євстаф'єва К.О. "Самооцінка студентів педучилищ як фактор професійного самовизначення", Київ 1997; автореферат кандидатської дисертації.
3. Матвеев Ю.І. "Соціальна орієнтація особистості", Ростов, 1990.
4. Павлова М.А. "Жінки у бізнесі", Київ 1995.
5. Сафін В.Ф. "Психологія самовизначення особистості"; Уфа, 1985.
6. Сохань Л.В. "Життєвий шлях особистості", Москва 1992.
7. "Соціальний ресурс, методи його збільшення та використання", Таллін 1987.
8. Хоткіна З.Х. "Жінки і соціальна політика", Москва, 1992.

Надійшла до редакції 11.10.2000 г.

Д.К.Корольов

Самооцінка як чинник емоційно-оціночного ставлення до життя

Анализируются концепции конгруэнтности и неконгруэнтности в отношении влияния самооценки на субъективное благополучие личности. Экспериментально обоснована гипотеза, поддерживающая концепцию конгруэнтности в случае непосредственного эмоционального отношения к жизни, неконгруэнтности – относительно удовлетворенностью жизнью.

У роботах західних дослідників показане велике значення самооцінки для суб'єктивного благополуччя особистості. Ще на початку дослідження проблеми у 1967 році у відомому огляді В.Вільсон стверджував, що щасливими є особи з високою самооцінкою [6, с.276]. Тепер існує дві концепції щодо впливу самооцінки на суб'єктивне благополуччя. Обидві передбачають, що індивіди однаково успішні у теперішньому будуть мати різну самооцінку, якщо у минулому вони оцінювали себе по-різному. Однак концепція неконгруентності передбачає, що індивід з негативним образом минулого я. буде ставитись до себе краще за особу з позитивним образом минулого я. Навпаки, концепція конгруентності робить протилежний прогноз: індивід з позитивним образом минулого я. буде ставитись до себе краще

за того, хто має негативний образ минулого я [4, с.75-76].

Дослідження надають підтримки і тому і іншому підходу. Так, Д.Бейк та П.Найдентел просили досліджуваних перелічити характеристики, які вони вважали за необхідне застосувати при описі теперішнього і минулого я. Потім досліджуваних просили порівняти минуле я з теперішнім та теперішнє з минулим. Після цього вимірювалась задоволеність життям за допомогою Шкали задоволеності життям. Виявилось, досліджувані, які порівнювали минуле з теперішнім, характеризувались значно меншою задоволеністю життям порівняно з тими, хто порівнював теперішнє з минулим. [4, с.79].

Ф.Стрек з колегами просили досліджуваних описати три позитивні і три негативні події, котрі трапились з ними у минулому. Половину вибірки просили описувати ці події сухо, коротко, іншу половину - живо, детально. Після цього досліджувані відповідали на питання щодо суб'єктивного благополуччя та настрою. Ті, хто описував події сухо, показали результати, які узгоджуються з гіпотезою неконгруентності. З них ті, хто пригадав негативні події з минулого, оцінили їх теперішнє життя більш позитивно, ніж ті, хто пригадав позитивні події. Навпаки, дані досліджуваних, що описували події живо і детально, узгоджуються з гіпотезою конгруентності. З них ті, хто відтворив негативні події, оцінили власне життя менш позитивно за тих, хто пригадав позитивні. Автори дослідження вважають, що глибина розмірковування про минуле визначає, який ефект проявиться - конгруентності чи неконгруентності [4, с.78].

Іншу інтерпретацію цих результатів з позицій моделі спрямованості уваги пропонують Д.Бейк та П.Найдентел. Прибічники цього підходу стверджують, що минуле (майбутнє) я може бути порівняно з теперішнім я, тоді властивості минулого (майбутнього) я будуть у центрі уваги і домінуватимуть при самооцінці і оцінці життя. Навпаки, теперішнє я можна порівняти з минулим (майбутнім) я, тоді риси теперішнього я будуть у фокусі уваги і домінуватимуть при оцінці життя і себе. Д.Бейк та П.Найдентел використовують термін "домінувати", а не "визначати", оскільки минуле і теперішнє я грають роль у оцінці життя і себе, однак у різній мірі в залежності від спрямованості уваги [4, с.78].

Отже, з точки зору моделі спрямованості уваги глибина осмислення ситуації в описаному вище експерименті визначає напрямок порівняння. Після детального емоційного опису минулих подій у центрі уваги опиняється минуле, порівняння здійснюється від минулого до теперішнього і валентність пригаданого ви-

значає оцінку теперішнього життя. Сухий опис визначає протилежний напрямок порівняння від теперішнього до минулого. В такому випадку характеристики теперішнього я будуть домінувати при оцінці себе і життя [4, с.78-79].

Ми можемо запропонувати інше пояснення протиріччям між концепцією конгруентності та неконгруентності. Так, можна припустити, що вірні обидві концепції – конгруентності та неконгруентності, але стосовно різних компонентів емоційно – оціночного ставлення до життя. Перш ніж переходити до більш детального пояснення даної гіпотези зробимо невеликий відступ.

За результатами проведеного нами раніше дослідження [2, 3] емоційно-оціночне ставлення до життя в умовах вітчизняної культури має трьохкомпонентну структуру. Воно включає безпосереднє емоційне ставлення до життя; та свідоме, засноване на оціночних судженнях ставлення до життя. Ці субструктури за змістом аналогічні тому, що у західній науці називають афектом, або щастям, та задоволеністю життям.

Так, Ф.Ендрю та С.Віфі показали, що задоволеність життям формує окремий, відмінний від позитивного та негативного афекту фактор [6, с.277]. Також Е.Лукас, Е.Дайнер та Е.Сах підтвердили відмінність цих конструктів. Кореляція між одноіменними конструктами була вищою, ніж інтеркореляція різних конструктів, навіть якщо їх вимірювали через два роки різними методами, зокрема шляхом самооцінки та експертної оцінки [6, с.277].

У роботах західних психологів задоволеність життям співвідноситься з когнітивним оціночним процесом. Зокрема, Д.Шін та Д.Джонсон визначають задоволеність життям як глобальну оцінку власної якості життя відповідно до обраного критерію. Вважається, що судження про задоволеність життям засновується на порівнянні власного положення з тим, що вважається прийнятним стандартом. Відмічається, що судження про задоволеність актуальним положенням залежить від порівняння зі стандартом, котрий кожний підбирає для себе самостійно [5, с.71].

Отже, ми припустили, що гіпотеза конгруентності вірна відносно безпосереднього емоційного ставлення до життя. Тобто, позитивна оцінка власного "Я", незалежно від того чи то "Я" теперішнє, чи то "Я" минуле, є умовою позитивного емоційного ставлення до життя. Навпаки, умовою задоволеності життям є переважання "Я" теперішнього над "Я" минулим.

Методика. Вибірка складалась з 64 студентів 2-3 курсів гуманітарних та економічних факультетів вузів м. Києва. Серед них була 48 жінок та 16 чоловіків. Вік досліджуваних ко-

ливався від 19 до 23 років, середній вік 20 років. Досліджувані приймали участь в опитуванні добровільно.

Для виміру емоційного ставлення до життя та задоволеності ми використали створений нами запитальник емоційно-оціночного ставлення до життя [2, 3]. Для визначення самооцінки використовувалось *рангування прикметників*, що описують риси особистості. В якості показника самооцінки розглядалась міра наближеності уявлення про себе у теперішньому до основних еталонів, з якими особа себе порівнює. Такими еталонами є власний ідеал та уявлення про себе у минулому. Психодіагностична процедура побудована таким чином, що спочатку досліджувані називав 10-15 найбільш важливих на його думку якостей людини, а потім ці якості використовувались для рангування.

Упорядковуючи названі якості, досліджуваний описував з їх допомогою себе у теперішньому, себе в минулому та власний ідеал. На підставі цих даних розраховувались коефіцієнти рангової кореляції за Спірменом між, з одного боку, "Я-ідеальним", а з іншого, "Я-реальним" і "Я-в-минулому". Сума коефіцієнтів кореляції, які відображали близькість до ідеалу "Я реального" і "Я-у-минулому", розглядалась нами як індекс позитивної оцінки "Я". Різниця між коефіцієнтами кореляції, що показували міру наближеності до ідеалу "Я-реального" та "Я-в-минулому", створювала індекс покращення "Я", який показував, наскільки досліджуваний оцінює себе вище чи нижче за себе в минулому.

Результати. З метою обробки даних ми звернулись до кореляційного аналізу. У табл.1 представлені кореляції показників емоційного ставлення до життя та задоволеності з різними гранями самооцінки. Як можна бачити, безпосереднє емоційне ставлення до життя корелює з індексом позитивної оцінки "Я". Тобто з оцінкою себе як близького до ідеалу, як у минулому, так і у теперішньому. Для високих показників за шкалою щастя більш важлива близь-

кість "Я" до ідеалу у теперішньому, цей коефіцієнт кореляції найбільший за розміром і статистично значущий. Кореляція щастя з близькістю "Я" до ідеалу у минулому також позитивна, але не значуща. Також не знайдено значущої кореляції щастя з індексом покращення Я. Однак останній найбільш тісно пов'язаний з задоволеністю життям. Тобто, якщо особа у теперішньому більш наближена до власного ідеалу, ніж в минулому, то вона більш задоволена. Виходить, що наближення в часі до свого ідеалу більш важливе для задоволеності, ніж статична близькість до ідеалу. Також задоволеність не пов'язана з позитивною оцінкою "Я". Адже для задоволеності важлива позитивна оцінка "Я" у теперішньому і негативна у минулому. Хоча такі кореляції і не є статистично значущими.

Далі ми звернулись до множинного регресійного аналізу. Останній виконувався методом поетапного відбору змінних (STEPWISE). Цей метод дозволяє відібрати найбільш ймовірні, у статистичному сенсі, предиктори для залежної змінної. У якості залежної змінної по черзі побували шкали безпосереднього емоційного ставлення до життя та задоволеності. Як можливі незалежні змінні у всіх випадках розглядались названі вище показники самооцінки. Результати показали, що в обох випадках можна побудувати прийнятні зі статистичної точки зору рівняння регресії. У кожне з цих рівнянь увійшло тільки по одній незалежній змінній. Такими змінними опинились: для шкали щастя – індекс наближення "Я" до ідеалу; для шкали незадоволеності – індекс покращення "Я".

Аналіз результатів. Отже, ми отримали ті результати, які очікували. Так, показник за шкалою щастя пов'язаний з позитивною оцінкою "Я", тобто близькістю "Я" до ідеалу як у минулому, так і у теперішньому, і статистично значуще не корелює з індексом покращення "Я", тобто з переважанням теперішнього "Я" над минулим. Навпаки, цей показник є головним предиктором для задоволеності життям.

Таблиця 1

Коефіцієнти кореляції показників ставлення до життя та самооцінки

Показник	Безпосереднє емоційне ставлення до життя	Незадоволеність
Індекс наближення "Я" до ідеалу	,30* n = 64	-,12 n = 64
Індекс наближення "Я-у-минулому" до ідеалу	,11 n = 64	,14 n = 64
Індекс позитивної оцінки "Я"	,25* n = 63	,06 n = 63
Індекс покращення "Я"	,16 n = 63	-,25* n = 63

*p < 0,05; *p < 0,01

Чим гірше образ минулого "Я" і чим краще уявлення про теперішнє "Я", тим вища задоволеність. В той же час, позитивна оцінка "Я" як у минулому, так і у теперішньому, не пов'язана з задоволеністю життям. Це зрозуміло, задоволеність – оціночне ставлення до життя, чим краще виглядає об'єкт оцінки порівняно з еталоном, у даному разі минулим "Я", тим вища оцінка. Однак погане минуле "Я" не може викликати приємних переживань і тільки погіршує афективне ставлення до життя.

З цих позицій можна пояснити результати наведеного вище експерименту Ф.Стрек з колегами. Так, коли досліджувані сухо і схематично описували події, вони залишались у рамках свідомої когнітивної оцінки ситуації, що є підґрунтям для судження про задоволеність життям. У разі детального, "живого" опису, ситуація ставала афективно насиченою і цей афект визначав ставлення до життя. Дещо подібні закономірності проявились в одному з дослідів, наведених М.Аргайлом. В цьому експерименті робота з досліджуваними відбувалась у затишній добре мебльованій кімнаті, внаслідок чого їх настрої значно покращав, але задоволеність власними життєвими умовами знизилась. Адже досліджувані порівнювали своє житло з тим приміщенням, де відбувався експеримент. Ці результати доводять можливість одночасної зміни емоційної та когнітивної оцінки ситуації в протилежних напрямках [1, с.214].

Таким чином, ріст у власних очах, покращення свого Я порівняно з минулим визначають задоволеність життям. Ці результати узгоджуються з літературними. Так, С.Карвер та Дж.Лоуренс з колегами вважають: процес руху до реалізації власного рівня домагань більш важливий для суб'єктивного благополуччя, ніж статична близькість актуального положення до бажаного. Таким чином, особи з високим рівнем домагань та скромним теперішнім положенням мають відчувати задоволеність настільки, наскільки вони просуваються до досягнення своїх цілей [6, с.283].

Зазначимо, наші дані формально не дозволяють зробити твердження про причинну залежність субструктур емоційно-оціночного ставлення до життя від досліджених аспектів самооцінки. Але твердження про наявність такого зв'язку здається досить обґрунтованим, якщо взяти до уваги описані експерименти, які доводять причинну залежність суб'єктивного благополуччя особистості як цілого від самооцінки.

Отже, отримані результати демонструють у вітчизняному культурному контексті зв'язок емоційно-оціночного ставлення до життя з самооцінкою. Також вони показали, що проти-

річчя між концепціями конгруентності та неконгруентності стосовно впливу самооцінки на емоційно-оціночне ставлення до життя обумовлені розглядом останнього як монолітного цілого, яке не має внутрішньої структури. Таким чином, ми можемо вважати концепцію конгруентності вірною стосовно емоційного ставлення до життя, концепцію неконгруентності – відносно задоволеності життям. Однак це не заперечує інтерпретації, які пропонуються у рамках моделі спрямованості уваги.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аргайл М. Психология счастья. - М.: Прогресс, 1990. - 366 с.
2. Королёв Д.К. Смысл жизни: психологический аспект // Вісник Харківського державного університету. - 1999. - №439'99. - с.57-59.
3. Корольов Д. К. Позитивне емоційно-оціночне ставлення до життя як умова прояву здібностей індивіда // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Соціологія. Психологія. Педагогіка. - 2000. - №8. - с.
4. Beike D. R., Neidenthal P. M. The Process of Temporal Self-Comparison in Self-Evaluation and Life Satisfaction // The Human Quest for Meaning / Ed. Wong Paul T.P., Fry Prem S., Lawrence Erlbaum Associates, Publishers, Mahwah, New Jersey, 1998, pp. 71-89.
5. Diener E., Emmons R., Larsen R., Griffin S. The Satisfaction With Life Scale // Journal of Personality Assessment. - 1985. - Vol.49, No.1. - pp.71-75.
6. Diener E., S. E., Lucas R., Smith H. Subjective Well-Being: Three Decades of Progress. // Psychological Bulletin. - 1999. - Vol.125, No.2. - pp.276-302.

Надійшла до редакції 11.10.2000 г.

А.В.Коцарь

Формы невротической зависимости супругов

У статті розглянуті основні підходи до аналізу відношень залежності чоловіків у шлюбі. Вказується, що підходи можуть бути синдромологічні та стильові, або характерологічні. Позначено основні синдроми і форми невротичної залежності подружжя.

Н.Аккерман [1, с.57] писав, що «приметой нашего времени стала вопиющая дисгармония в отношениях между индивидом и обществом. На ум приходит целый ряд различных гипотез:

понятие аномии, введенное Дюркгеймом; стремление к отчуждению Фромма; теория Рисмана о человеке, направляемом извне. Независимо от используемой терминологии, все они указывают на тенденцию к нарастанию ощущения потерянности, одиночества, утрату собственной индивидуальности и поиск принятия через конформность. Одним из последствий этой тенденции к дезориентации является возврат человека к своей семье, в стремлении восполнить недостаток защищенности, принадлежности, чувства собственного достоинства и собственной ценности. Семья призвана создать для каждого своего члена атмосферу любви и близости и тем самым защитить от тревог и стрессов, ставших результатом невозможности найти «островок безопасности» в нашем жестоком мире. Человек возлагает на семью ответственность за обретение им уверенности в себе, ощущения, что его любят и ценят. Такое давление необходимости вселить каждому члену чувство исключительной защищенности и любви становится для семьи тяжелым психологическим грузом. По силам ли он современной семье? Я бы так не сказал! Семья делает все возможное, но в лучшем случае достигает незначительных успехов, порой же все усилия оказываются тщетными.

В. Сатир [2, с. 49] отмечает, что «после того, как две мировые войны окончательно разрушили все иллюзии, мужчины и женщины стали рассматривать создание семьи как основную смысл бытия».

Таким образом, в браке решаются основные экзистенциальные человеческие проблемы и удовлетворяются или не удовлетворяются соответствующие потребности личности. Поэтому нарушение партнерских отношений в браке имеет чрезвычайно важные последствия для каждого из членов семьи, тем более, что супружеские отношения представляют собой стержень для формирования прочих отношений в семье [2, с. 13].

Маскулинность/фемининность имеют корни в балансе власти между отцом и матерью [3]. Поэтому особенности взаимоотношений в родительских семьях между супругами и родителями и детьми влияют, с одной стороны, на особенности структуры и функции полоролевого симптомокомплекса, а, с другой, - на особенности жизненного стиля личности. Жизненный стиль личности представляет собой достаточно устойчивые формы самореализации, некоторый жизненный сценарий, компульсивно воспроизводящийся в жизни человека. Эти сценарии могут охватывать как внешнюю, так и собственно сексуальную сферы. С.Н. Некрасов и И.В. Возилкин [4, с. 14] выражают согласие с мнением Э. Берна [5]

о том, что многие люди живут по определенным стереотипам, сценариям, причем эти сценарии неосознанны. Люди верят в движение сценариев, поскольку в их основе лежат те или иные парадигмы социального действия и властного использования идеологий. В сущности, сценарий является практической модальностью веры. Сценарий стыкует внешнюю реальность и реальность внутреннюю, психическую. Благодаря сценарию индивид репрезентирует внешнюю для него реальность именно как объект его желаний, как нечто внешнее. На деле такой объект верования и желания является заместителем первичного объекта желания, стремлением вернуть «утраченный рай» - первичную пару «мать - ребенок». Иными словами, человек компульсивно возвращает прошлое, переносит прошлое в настоящее, лишаясь при этом истинного настоящего и действительной свободы выбора и построения собственной судьбы. В различных направлениях психотерапии эти «грезы наяву» концептуализируются по-разному: как незавершенный гештальт, как компульсивное воспроизведение прошлого [6], как результат первичной травмы [7], как игры [5] и др. Жизненные сценарии можно рассматривать как «case analysis», т.е. индивидуализировано в контексте жизненного пути личности, ее жизненной биографии, так сказать, на уровне синдрома, а возможно описание жизненных сценариев исходя из характерологического стиля [8,9,10].

В качестве синдромов невротической зависимости в браке можно рассматривать следующие:

- 1) синдром агрессивного поведения в браке;
- 2) синдром инфантилизма в супружеских отношениях;
- 3) синдром соперничества;
- 4) синдром невротической любви;
- 5) синдромы сексуального поведения.

Стилевой (характерологический) подход описывает характеро-специфические формы взаимоотношения в браке, являющиеся отношениями невротической зависимости. В качестве стиливых могут быть рассмотрены такие формы зависимости, как шизоидная, оральная, симбиотическая, нарцисстическая, мазохистическая, истероидная и компульсивно-обсессивная.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ackerman Nathan W. Behavior trends and disturbances of the contemporary family // I Galdson (Ed.) The Family in Contemporary Society New York. Int. Univ. Press, 1958.
2. Сатир В. Психотерапия семьи.- СПб.: Ювента, 1999.- 283 с.

3. Hofstede G. Masculinity/Femininity as a dimension of culture // Masculinity and Femininity. The taboo dimension of national cultures.- Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage Publications, Inc., 1998.- P. 3-28
4. Некрасов С.Н., Возилкин И.В. Жизненные сценарии женщин.- Свердловск: Изд.-во Урал. Ун.-та, 1991,- 168 с.
5. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры.- М.: Прогресс, 1988.- 400 с.
6. Бурлачук Л.Ф., Грабская И.А., Кочарян А.С. Основы психотерапии. - К.: Ника - Центр; М.: Алетейя, 1999.- 320 с.
7. Первичная терапия А.Янова//Руководство по телесно-ориентированной терапии. - Санкт-Петербург: Речь, 2000.- С. 154-243.
8. Мак-Вильямс Н. Психодинамическая диагностика: Понимание структуры личности в клиническом процессе. - М.: Независимая фирма "Класс", 1998.- 480 с.
9. Шапиро Д. Невротические стили - М.: Институт общегуманитарных исследований, 1998. - 196 с.
10. Johnson St. Przemiana charakterologiczna cud ciezkiej pracy. - Warszawa: Jacek Santorski & Co, 1993.- 225 s.

Надійшла до редакції 15.11.2000 г.

А.С.Кочарян, А.В.Коцарь

Синдромы невротической любви

У статті розглянуті основні синдроми невротичної любові: токсична любов, любов-уподобання, любов-манія й ін. Описано основні симптоми невротичної любові, приведений ряд її патогенетичних механізмів.

Супруги в браке реализуют некоторые ожидания, которые были сформированы в собственной родительской семье. Феноменология отношений невротической любви многолика. Опишем лишь некоторые типичные формы невротической любви.

• **Токсическая любовь** описана Р.Меллоди [1,2]. В детстве ряд людей получили травматический опыт брошенности. Р.Меллоди называет эту психическую боль, связанную с отвержением «болью брошенного ребенка». Ее источники очень глубокие и чаще всего неосознаваемы. В период психотерапии эта боль переживается как страх и часто сопряжена с чувством нехватки воздуха, а также описывается пациентами как чувство пустоты (отсутствие заботы со стороны родителей). Это первичное отвержение имеет значительное «ток-

сическое» влияние на ребенка, результаты которого сказываются на всей жизни человека, в том числе и на периоде взрослости. Первичный опыт отвержения связан с переживанием и аккумуляцией страха, гнева, стыда, чувства пустоты, недостаточной любви к себе и принятия себя. Во взрослости человек с инфантильной травмой отвержения стремится создать такие связи с партнером, в которых он «избавляется» от исходного страха. Одним из важнейших защитных механизмов для людей, переживших инфантильную травму брошенности/ отвержения является механизм фантазирования. Это мечта об избавителе. Для дочек и женщин – это рыцарь, который придет и полюбит, придаст жизни смысл. Такая мечта отражена в сказках, например, в сказке «Спящая красавица». Эти фантазии могут возникать просто как грезы в течение от 10 минут до двух – трех часов (временной период указан по Р.Меллоди), или же выступать как жизненный сценарий женщины. З.Лев-Старович описал два женских комплекса (*комплекс Алисы в стране чудес и комплекс Титании*), являющихся некоторым жизненным сценарием, в основе которого надежда на рыцаря-избавителя. Для мужчин в качестве защитной фантазии выступает сверхопекающая женщина.

Инфантильная травма отвержения может приводить к формированию различного рода зависимостей – алкогольной, никотиновой, религиозной, рабочей (трудоголия), любовной и т.п. Следует различать созависимые отношения партнеров и навязчивую любовь (невротическую любовь).

Для навязчивой (невротической) любви характерно:

Стремление к сближению с партнером.

Партнер любви является наивысшим авторитетом.

Ожидание от партнера безусловного принятия.

Структура невротической любви включает двух партнеров:

1) зависимого партнера, стремящегося к любви;

2) независимого партнера, избегающего любви.

Отношения между этими партнерами определяется как зависимость одного партнера от другого. Зависимый партнер имеет три особенности:

1) он посвящает непропорционально много времени и заботы человеку, от которого зависит; ценит этого партнера больше, чем себя и обсессивно сосредоточен на нем;

2) он не реалистически ожидает от партнера безусловного позитивного отношения к себе;

3) он мало заботится о себе и не чувствует собственной ценности.

Главное убеждение зависимого партнера состоит в том, что партнер избавит его от всех трудных ситуаций в жизни и решит его главную экзистенциальную проблему «брошенности» или отверженности. Чувствуя невозможность установления здоровых отношений с самим собой, зависимый партнер стремится к сближению с другим человеком, веря, что он в состоянии и должен уменьшить внутреннюю боль посредством безусловной любви, постоянным интересом и опекой. При созависимых отношениях любви, которую нельзя назвать отношениями невротической зависимости, независимый партнер не обязательно превращается в наивысший авторитет для зависимого партнера. Напротив, зависимый партнер может превратить себя в высшую ценность, требуя беспрекословного послушания. Очевидно, что зависимого партнера ждет разочарование: он никогда не сможет разрешить с помощью партнера свою базовую проблему. Возникают амбивалентные чувства по отношению к партнеру – любовь (причем, любовь как болезнь, род зависимости) и ненависть, связанная с разочарованием в партнере. Зависимый партнер не может жить со своим партнером и, одновременно, не может жить без него.

P.Mellody [1] приводит перечень первичных, или стержневых симптомов супружеской зависимости, называя такие отношения токсической любовью:

- 1) трудности в переживании чувства собственной ценности, или трудность полюбить себя;
- 2) трудности в установлении границ между собой и другими, или трудность сохранения собственной личности;
- 3) трудность в объективном восприятии себя;
- 4) трудность в проявлении заботы о себе;
- 5) трудность в переживании и выражении объективной правды о себе, своего возраста и возможных внешних обстоятельств.

Кроме этого, автор выделяет пять вторичных симптомов, которые определяют трудности в отношениях с другими людьми. Эти вторичные симптомы представляют собой способы интерпретации поведения других людей, как причин своих неудач в установлении здоровых отношений. Это следующие симптомы:

1) неправильное выполнение руководящей роли в отношении партнера. Зависимый партнер либо сам навязывает своему партнеру желаемую для себя линию поведения, либо позволяет своему партнеру руководить собой. Эти формы поведения вызывают раздражение у независимого партнера. Свои неудачи в установлении отношений с партнером зависи-

мый партнер объясняет недовольством, раздраженностью своего партнера;

2) возмущение - это неэффективный способ защиты своей личности и создания уважения к себе. Гнев дает людям чувство власти, энергии. Такая агрессия несет реализацию желания наказания и мести. Такая злость ослабляет, так как сопровождается неосознаваемым стыдом, либо слабо выраженным гневом, либо депрессией. Возмущение раскрывает основной способ жизни взаимозависимого человека - это укрепление посредством обвинения других в своей собственной неспособности создания здоровых защитных барьеров;

3) "недоразвитая" духовность - такие люди либо сами превращают себя в наивысший авторитет, либо, напротив, превращают кого-то в такой авторитет. Этот симптом может не осознаваться и быть достаточно патогенным для психического здоровья и функционального развития личности;

4) физическая или психическая зависимость или болезнь – когда человек не в состоянии установить функциональные, внутренние отношения с самим собой и достигнуть чувства самодостаточности. Боль, испытываемая внутри, толкает человека к тому, чтобы избавиться от нее через какой-либо вид зависимости. Испытывая внутреннюю боль, человек стремится к сближению с другим человеком, веря в то, что этот человек облегчит боль, будет заботиться и безусловно любить;

5) трудности в установлении близкого контакта с партнером проявляются в том, что невозможно достичь интимности в отношениях. Причем, в отношениях созависимой любви существует некоторый парадокс: зависимый партнер сознательно стремится к эмоциональной близости с партнером и не может ее перенести на бессознательном уровне. Отсюда бессознательный выбор партнера, с которым не удастся установить близких связей. Следует отметить, что связи в созависимой паре очень противоречивы и не согласованы на сознательном и бессознательном уровнях.

P.Mellody [1] описывает эмоциональные циклы и фазы токсической любви, суть которых состоит в реализации инфантильной мечты об избавителе, осознание невозможности реализации этой мечты, формирование амбивалентных отношений любви и ненависти, компульсивные желания возврата к дебюту отношений. Такие отношения связаны с формированием нечувствительности к знакам невнимания партнера, неадекватной привязанности, невнимания к себе и своему внешнему виду, толерантности к унижению.

Описание токсической любви близко к понятию дуальюниона L.Szondi [3,4]. Некоторые лица притязают на безраздельное двуединство

в партнерских отношениях, так как стремятся к двойному союзу-дуальюниону как в детстве с матерью. В этом союзе они проявляются то как садисты, то как мазохисты. Взаимоотношения партнеров такого союза носят садо-мазохистический характер. Мучая друг друга, они не могут расстаться. Л. Н. Собчик [4, с.87] отмечает, что такие взаимоотношения обусловлены «неудовлетворенной потребностью реализации по мужскому типу». Не уходя в глубокую аргументацию, лишь укажем, что сама травма отвержения ребенка родителями имеет серьезную полоролевою нагрузку: если отвержение происходит со стороны родителя своего пола, то возникают проблемы полоролевой идентичности¹; если же со стороны противоположного, то у ребенка формируется проблема собственной ценности как представителя определенного пола.

• **Любовь-зависимость.** В. Сатир [5] пишет, что выбор брачного партнера в случае может осуществляться по критерию «сила-слабость». Это касается партнеров, которые неуверенны в себе. «Выбор ими друг друга не был случайным. В каждом было что-то такое, что вселяло в другого уверенность. Поступки Джо² внешне выглядели самостоятельными и ясными, но при этом он чувствовал себя неуверенным, беспомощным, зависимым. Вероятно, когда Мэри встретила Джо, ей показалось: «Это сильный человек, который способен защитить». В свою очередь, увидев Мэри, ее внешне уверенное поведение, Джо подумал: «Это сильная личность, этот человек сможет позаботиться обо мне» [5, с. 22]. После свадьбы каждый из них обнаружил, что другой вовсе не является тем сильным человеком, на которого он надеялся. В результате, как пишет В. Сатир [5, с.22], на них навалились разочарования, фрустрации, опасения. Джо боялся, что Мэри разлюбит его, когда узнает о его несовершенстве (и наоборот). Свои собственные проблемы каждый из супругов пытался решить за счет другого: оба искали силу у другого, пытались компенсировать собственную слабость. Каждый надеялся на другого, а думал о себе. Слабость/сила отражают позицию ребенка в родительской семье, его место в структуре родительской семьи. За слабостью-силой скрываются соотношения властных позиций матери и отца в семье, а также идентификации ребенка с родителями. Женщина начинает понимать, что «единственный путь сосуществования с мужчиной – это вовремя подставить ему плечо, чтобы в минуту слабости ему было

на что опереться» [5, с.23]. «Каждый супруг чувствует, что он едва ли сможет сам обеспечить собственное существование отдельно от другого. Каждый всем своим видом показывает: «Я – ничтожество. Я живу ради тебя.» Но при этом каждый ведет себя так, как будто хочет сказать: «Я – ничтожество, поэтому ты должен жить ради меня». Для супругов с дисфункциональными отношениями любовь и полное согласие во всем неразделимы. Партнеры боятся потерять друг друга, а отсюда скрытые, а не прямые просьбы и обвинения друг друга.

• **Любовь как мания.** Концепцию любви как мании предложили S.Peele и A.Brodsky [6]. Согласно Э.Фромму [7], в любви важными являются два компонента – забота и уважение к партнеру. У Мастерс, В. Джонсон, Р. Колодны [8, с. 284] отмечают, что «без уважения и заботы наше влечение к другому человеку может быть всего лишь имитацией любви». S.Peele и A.Brodsky описали то, что происходит в партнерстве, когда в любовных отношениях отсутствуют уважение и забота. В этом случае любовь превращается в зависимость. Если один человек отправляется к другому с целью заполнить пустоту в себе, то любовные отношения быстро занимают центральное место в его жизни. Они приносят успокоение, а поэтому человек возвращается к ним вновь и вновь, пока эта связь не становится ему совершенно необходимой, чтобы забыться от полного стрессов безрадостного существования. Когда человек не может обойтись без какого-то определенного воздействия, делающего его жизнь сносной, это означает, что создалась зависимость (даже если внешне отношения выглядят весьма романтически). Любовь в этом случае становится манией [8, с.285.]. S.Peele и A.Brodsky предлагают ряд критериев, позволяющих отличить любовь как здоровые взаимоотношения от любви, как одной из форм зависимости:

1. Есть ли у каждого из любовников твердая уверенность в собственной ценности?

2. Оказывает ли на любовников благотворное влияние связь между ними? Становятся ли они и в отношениях с другими людьми лучше, сильнее, привлекательнее, совершеннее или чувствительнее? Дорожат ли они этой связью именно по этой причине?

3. Сохраняют ли любовники какие-либо важные для них близкие отношения с другими людьми?

4. Вписываются ли отношения между любовниками в их жизнь в целом или же они обособлены от нее?

5. Способны ли любовники преодолеть собственнические инстинкты или ревность к успехам партнера?

¹Естественно, что имеет значение возраст ребенка, в котором происходит такое отвержение. Так, напр., возраст пяти лет – период вторичной идентификации с родителем своего пола.

² В. Сатир [-] рассматривает проблему на гипотетических супругах Джо и Мэри.

6. Связывает ли любовников не только любовь, но и дружба? Останутся ли они близкими людьми, если сексуальные отношения потеряют свою остроту?

После того как S.Peele и A.Brodsky сформулировали свою концепцию «любви как мании», дали определение этому бесспорно отрицательному типу любви, другие авторы расширили эту тему. В 80-х годах появилось даже несколько работ на тему сомнительных любовных связей [9,10]. В результате такого смещения акцентов в интерпретации любви стало ясно, что не все любовные связи столь идеальны. На самом деле отношения могут быть корыстными, безрассудными или просто не давать удовлетворения.

• **Любовь как привязанность.** P.Shaver, C. Hazan, D. Bradshaw [11,12] рассматривают любовные отношения как аналог привязанности, существующей между матерью и ребенком. В обоих случаях отношения основаны на доверии, чувстве защищенности; и там и здесь присутствует страх оказаться отвергнутым, боязнь разлуки, а также невербальная коммуникация. Взрослый человек строит свои отношения любви с другими людьми по образу и подобию своих отношений с матерью в раннем детстве. Далеко не всегда эти отношения матери с ребенком являются удовлетворяющими. Если мать не спешит реагировать на плач ребенка или если она препятствует его активности, то ребенок становится беспокойным [13]. Если же мать игнорирует попытки к физическим контактам, когда ребенок старается прикоснуться к ней или просится на руки, то ребенок может научиться избегать ее. P.Shaver, C. Hazan, D. Bradshaw описали различные паттерны любви:

1) спокойная любовь — характерна для людей уверенных в себе и которые не боятся оказаться брошенными;

2) беспокойная любовь — характерна для недоверчивых, не желающих подпустить к себе партнера слишком близко лиц. Сильная эмоциональная привязанность делает уязвимыми эти лиц для обид и страданий. Существует два типа любви в рамках данного паттерна:

а) отстраненное избегание. В данном случае восприятие себя является более позитивным, чем партнера, которого индивид склонен игнорировать или недооценивать [14];

б) боязливое избегание. При данном варианте восприятие себя и партнера крайне негативно. Человек опасается доверительных отношений, подозревает, что партнер заботится о его чувствах гораздо меньше, чем он заботится о чувствах партнера [15 и др.];

3) нервная любовь — характерна для лиц испытывающих тревожное и/или амбивалент-

ное отношение к партнеру. Нервные любовники не уверены в прочности отношений. Их все время тревожит мысль, что партнеры на самом деле их не любят или не хотят оставаться с ними. Любовь таких людей часто становится назойливой и невыносимой.

Н.Г. Гараян и А.Б. Холмогорова [16] описали «один из типичных стереотипов отношений между партнерами». Суть этих отношений состоит в том, что встречаются «свободолюбивый мужчина», стремящийся «быть свободным от каких-либо обязательств, требований и давлений. Больше всего он боится попасть в любую форму зависимости». Причем, его избегание зависимости носит характер пассивного уклонения без открытой конфронтации. Даже позитивная эмоциональная привязанность воспринимается как потенциальная угроза внутренней свободе. Типичная проблема такого мужчины в отношениях с женщиной — это страх близости как накладывающей обязательства, ограничения и долженствования. Его восприятие построено по типу фильтра, который предназначен для улавливания любых возможных ограничений его свободы. Авторы рассматривают личность женщины, интересом которой является вышеописанный мужчина. Они описывают такую женщину как «депрессивную» или «депрессивно-мазохистическую личность», являющуюся «жертвой современных семейных коллизий (родительских разводов, алкоголизации отца, его холодности и эмоциональной недоступности) и неизбежно связанных с ними нарциссических травм. Ей, как правило, незнакомы мужская забота, поддержка и интерес. Она выросла в их отсутствии и страстно желает их получить. Она выросла с глубинным ощущением собственной неинтересности для мужчин. Поэтому она страстно мечтает избавиться от этого мучительного ощущения, приравнявая свою ценность и достоинство к проявленному к ней мужскому вниманию. Одна из центральных проблем этой женщины — это трудности автономии» [1, с. 5]. Далее авторы описывают феноменологию отношений таких мужчин и женщин в виде фигур танца. Суть этих фигур — игра отвержения — привлечения: мужчина сначала привлекает женщину, а затем отвергает ее; женщина же постоянно стремится быть принятой, компульсивно воспроизводя инфантильный опыт отвержения. Авторы останавливаются на внешней ткани таких взаимоотношений, на «фигурах танца». Вместе с тем, очевидно, что существуют самые разнообразные патогенетические варианты таких взаимоотношений. Причем, всякий раз это индивидуализированный танец, с существенными нюансами, заставляющий рассматривать танец каждой пары в парадигме «case analysis», то есть

как консультативную или психотерапевтическую ситуацию. Чувствуя это, приведенные авторы пытаются такое феноменологическое описание танца свести к закономерностям взаимоотношений двух характерологических типов – «пассивно-агрессивного» мужчины и «депрессивной» или «депрессивно-мазохистической» женщины. Причем, возражение вызывает то, что авторы представляют данный тип взаимоотношений партнеров как «типичный», как «знамение нашего времени и нашей культуры». Гендерные роли современной культуры куда более разнообразнее, чем представленный вышеуказанными авторами стереотип.

А.Ф.Бондаренко и А.Е.Левенец отмечают, что в русскоязычной психологии в последние десять лет, за исключением компилятивных работ И.С.Кона, существует тенденция к избеганию термина «любовь» и его замена на «эмоциональные отношения», «идеальный коммуникативный партнер» и т.п. А.Ф.Бондаренко рассматривает любовь как особенный личный опыт, как «чувственные отношения», которые могут быть травматическими. Автор рассматривает такие травматические отношения как «глупую», «бессмысленную» любовь, которая сопровождается чувством эмоциональной зависимости, неконтролируемой эмоцией к объекту привязанности. Очевидно, что такая любовь требует психотерапевтической помощи [17].

А.Ф.Бондаренко и А.Е.Левенец экспериментально выявили общие схемы личностной рефлексии травматического опыта. В частности, для женщин – это: 1) «Я испугана», 2) «Я болею/страдаю», 3) «Я полностью живу для него», 4) «Я нахожусь в сомнении», 5) «Я боюсь (пробую выжить)», 6) «Это не тот путь, который мне нравится», 7) «Я тихая, спокойная». Далее авторы выявили различия в когнитивных и защитных стратегиях у лиц, которые вели себя адаптивно и дезадаптивно в ситуациях травматического опыта в любви. В частности, наиболее специфичными когнитивными аффирмациями при неадаптивном стиле поведения являются: «Я полностью живу для партнера» и «Я испугана». Защитными неадаптивными механизмами в анализируемых ситуациях являются вытеснение и дискредитация. Указанные авторы показали, что существуют личностные различия (по 16 PF Cattell) между лицами, которые склонны к адаптивному versus дезадаптивному поведению. Различия выявлены по факторам Н, Q4, L и F. А.Ф.Бондаренко и А.Е.Левенец пишут, что полученные ими данные подтверждают тезис К.Хорни о том, что «базисная тревога» является основным мотиватором невротической любви и что дезадаптивное поведение, связан-

ное с привязыванием к партнеру, может быть попыткой защиты от этой базисной тревоги.

ЛИТЕРАТУРА

1. Mellody P. Toksychna miłosc i jak z niej wyzwolic.- Warszawa: Jacek Santorski & Co., 1993.
2. Кочарян А.С., Федоренко Р.П. Токсическая любовь как форма патологии супружеских отношений // Вісник Харківського університету. Серія психологія. – 1998, № 419.- С. 87-91.
3. Szondi L. Lehrbuch der experimentellen triebdiagnostik.-Bern und Stuttgart: Verlag Hans Huber, 1960.
4. Собчик Л.Н. Метод портретных выборов. Практическое руководство- М.: Институт прикладной психологии, 1993. – 133 с.
5. Сатир В. Психотерапия семьи – СПб.: Ювента, 1999. – 283 с.
6. Peele S. и Brodsky A. Love and addiction.- New York: New American Library, 1976.-217 p.
7. Фромм Э. Искусство любить. – М.: Педагогика, 1990.- 159 с.
8. Мастерс У., Джонсон В., Колодны Р. Основы сексологии.- М.: Мир, 1998.- 692 с.
9. Norwood R. Women who love too much.- Los Angeles: Tarcher/St. Martin's 1985.- 312 p.
10. Cowan C, Kinder M. Smart women/foolish choice.-New York: Clarkson N. Potter, 1985 – 242 p.
11. Shaver P., Hazan C., Bradshaw D. "Infant-Caretaker Attachment and Adult Romantic Love: Similarities and Differences"// Materials of the 2nd International Conference on Personal Relationships.- Madison, WI, 1984. 12. Shaver P., Hazan C., Bradshaw D. "Love as attachment"// R. J. Sternberg, Barnes M.I. (eds.) The psychology of love.- New Haven, CT: Yale University Press, 1988.- P. 68-99.
12. Ainsworth et al. Patterns of attachment: a psychological study of the strange situation.- Hillsdale, NJ: Laurence Erlbaum Associates, 1978.- 246 p.
13. Келли Г. Ф. Основы современной сексологии. – СПб: Питер, 2000. – 890с.
14. Shaver P., Hazan C. Adult romantic attachment// D. Perlman & W. Jones (Eds.). Advances in personal relationships.-London: Jessica Kingsley, 1993, v. 4. P.29- 70.
15. Гаранян Н.Г. и Холмогорова А.Б. Замысловатый танец современной пары // Семейная психология и семейная терапия. - М., 2000.- №1.- С.3-11.
16. Bondarenko A.F. Love trauma psychotherapy using KMDR: analysis of three cases // EM-DRIA. New Letter, January, 1997.- p. 13-14.

Надійшла до редакції 11.10.2000 г.

А.С.Кочарян, Н.Н.Терещенко

Полоролевая идентичность у женщин: генезис и структура

У статті розглядаються генезис і структура жіночої гендерної ідентичності. Описуються чинники, що впливають на становлення статевої ідентичності. Наведено факторну структуру статевої ідентичності, а також особливості організації симптомокомплексу «маскуліність/фемініність» у жінок. Обговорюється проблема ролі статевої травми в становленні ідентичності.

Период становлення полоролевой идентичности, одной из базовых характеристик личности женщины, относится к препубертату (6-12 лет) [11]. Вместе с тем, полоролевые свойства личности являются динамическими образованиями. Первые женские ролевые идентификации у девочек появляются в возрасте десяти-восемнадцати месяцев [9, 18], а обострения полоролевых противоречий, сформированных в раннем возрасте, возможны как в период пубертата, так и на таких этапах жизни женщины, как период выбора брачного партнера, беременность, менопауза и др. [7, 10].

Нарушение полоролевой идентичности, которое оказывает негативное влияние на психологическое здоровье женщины, вызывается полоролевой травмой, приводящей к девиациям психосексуального развития. Полоролевые травмы могут относиться как к препубертатному периоду, так иметь более раннее и более позднее происхождение. Результат полоролевой травмы – сознательный или бессознательный отказ женщины от тех или иных аспектов женской половой роли. Такой отказ может породить следующие проблемы:

Амбивалентность и противоречивость жизненных целей и патогенные жизненные сценарии и семейную мифологию [4].

Трудности в выборе брачного партнера, связанные с амбивалентностью его оценки [10].

Сложности семейной адаптации [3, 10, 16].

Маргинальность в выборе гендерно-зависимых профессий и сложности в карьерной реализации [17].

Низкое субъективное качество жизни (Subjective well-being) [13].

Готовность к формированию психосоматических расстройств, неврозов и девиантного поведения. [3]

Полоролевая травма имеет семейный генезис. При экспериментальном исследовании одного из аспектов семейной социализации – эмоционального принятия матерью, – нами было показано, что женщины, у которых в

детстве отсутствовали теплые отношений с матерью (поцелуи, объятия, похвала), имеют низкую удовлетворенность своей сексуальной жизнью, низкую самооценку здоровья и собственной внешности. Кроме того, у таких женщин формируется негативный образ тела: психосемантика собственного тела близка к конструктам: «страх», «болезнь», «грязь». Следует подчеркнуть, что отношение женщины к своему телу, удовлетворенность телом является одним из стержневых компонентов полоролевой идентичности. В психоаналитической традиции [9] образ собственного тела и телесная идентичность рассматриваются как основа для формирования базового ощущения женственности.

В целом проблемы полоролевой идентичности связаны с блокированием определенных частей личности. (Такой тип личностного функционирования К.Роджерс [5,8] обозначил как «частично функционирующая личность» versus «полностью функционирующая личность»). Такие заблокированные части могут по-разному концептуализироваться в психологии: либо как субличности [1], либо как архетипы [12], либо эго-состояния [2] и др. Так, например, в аналитической психологии успешная социальная реализация женщины связывается с ассимиляцией, как 9-ти женских архетипов [15], так и мужского архетипа [12].

С целью выявления структуры полоролевой идентичности у женщин нами была проведена факторизация психосемантического личностного полоролевого пространства женщин, в которое вошли следующие конструкты: «я», женские гендерные роли (мать, друг, сексуальный партнер, домохозяйка, деловая женщина); «ребенок», «подросток», «мужчина», «женщина»; «моя мать», «мой отец», три эмоции – «радость», «страх», «гнев», а также «тело» и его компоненты (всего 8 компонентов).

Все вышеуказанные понятия были оценены исследуемыми методикой семантического выбора, являющимся ассоциативной проективной пробой [3]. В исследовании приняли участие 25 девушек-студенток в возрасте 18-20 лет (возраст сложившейся полоролевой идентичности). Факторная структура организации полоролевого и телесного пространства у девушек представлена в таблице 1 (приведены элементы, несущие значимую нагрузку по фактору).

В 1-ый фактор «Женское социальное-нормативное лицо» со значимыми весами вошли все предложенные гендерные роли, кроме «домохозяйки» (что может быть объяснено неактуальностью для девушек-студенток данной гендерной роли); части тела важные для оценки внешности женщины; «моя мать», абстрактное представление о женщине, а также три

эмоции, причем «радость» с положительным значением, а «страх» и «гнев» с отрицательным. Этот фактор отражает социальный уровень презентации женской личности, и, вероятно, может быть соотнесен с юнгианским архетипом Персона [12].

Следующие три фактора были обозначены нами персонифицированно как субличности: «Ребенок», «Подросток» и «Взрослый». Субличность «Ребенка» составили понятия: «ребенок», «мужчина», «женщина», гендерные роли «матери» и «домохозяйки»; части тела, связанные с репродуктивной функцией женского организма: грудь, живот, бедра, ягодицы; материнская и отцовская фигуры, а также эмоции страха и гнева с отрицательным значением. Можно сказать, что данный фактор группирует детские представления о женщине и ее гендерной роли.

Для субличности «Подростка» оказались значимыми понятие «подросток» и такая часть тела как гениталии.

Субличность «Взрослого» образовали «я», женские роли друга и сексуального партнера; части тела, связанные с сексуальностью (живот, бедра, гениталии); эмоция «радость».

Полученная структура принципиально согласуется с теоретическими представлениями о психосексуальном развитии женщины [9, 11]. Полоролевая идентичность женщины как интрапсихическая репрезентация, обусловленных полом проявлений сознательных и бессознательных взаимодействий с другими людьми [9] начинает формироваться на ранних этапах жизни и одной из первых половых ролей усваиваемых девочкой уже на первых годах жизни, по мнению авторов-

психоаналитиков [9], является роль матери, няни, домохозяйки (см фактор «Ребенок»). Подростковый возраст характеризуется завершением формирования образа тела [9], в который с появлением менархе включаются гениталии (см фактор «Подросток»). По нашим наблюдениям [3] менархе может являться психотравмой, обнажающей сформированные еще в препубертате полоролевые противоречия, т.к. в этот период девочка должна принять свою женственность, женскую гендерную роль и собственное женственное тело со зрелыми гениталиями.

Актуальность ролей сексуального партнера и друга для субличности «Взрослый», полученной в нашем исследовании, обуславливается возрастной характеристикой выборки испытуемых, соответствующей периоду выбора брачного партнера. Гипотетически можно предположить, что при исследовании других возрастных групп женщин мы получим несколько другую структуру субличности «Взрослый».

Выявление данной структуры организации полоролевого и телесного пространства позволяет перевести рассмотрение вопроса о телесной идентичности от аспекта «удовлетворенность – неудовлетворенность» и «идентификация – отсутствие идентификации» к несколько иному аспекту: с каким именно телом (детским, подростковым или взрослым) идентифицирует себя женщина. Другими словами, можно говорить о содержательной стороне телесной идентичности, т.е. о детской, подростковой или взрослой телесной идентичности.

Полоролевая травма приводит к фиксации на уровне идентичности «Ребенка» или «Под-

Таблица 1.

Факторная структура организации полоролевого и телесного пространства у девушек.

1. Женское «социально-нормативное лицо»	2. Ребенок	3. Взрослый	4. Подросток
Я (0,723) Лицо (0,826) Кожа (0,880) Грудь (0,578) Живот (0,560) Ноги (0,789) Бедра (0,524) Ягодицы (0,526) Ребенок (0, 706) Женщина (0,559) Мать (0,559) Секс.партнер. (0,609) Деловая женщина (0,812) Друг (0,556) Моя мать (0,556) Гнев (-0,585) Радость (0,710) Страх (-0,703)	Ребенок (0,438) Тело (0,738) Грудь (613) Живот (0,615) Бедра (0,506) Ягодицы(0,647) Женщина (0,642) Мужчина (0,837) Мать (0,740) Домохозяйка(0,947) Моя мать (0,709) Мой отец (0,824) Гнев (-0,568) Страх (-0,501)	Секс.партнер. (0,568) Друг (0,538) Я (0,477) Тело (0,509) Живот (0,508) Бедра (0,609) Гениталии (0,874) Радость (0,494)	Подросток (0,941) Гениталии (0,431)

ростка», что может способствовать невротизации личности женщины: формированию представлений о «золотом периоде жизни с папой», симбиотическому слиянию с родительской семьей, а также препятствовать принятию взрослой сексуальности и зрелой жизненной позиции. Для полного функционирования женской личности необходима ассимиляция всех вышеописанных компонентов, которые связаны с разными гендерными ролями и различной телесной идентичностью. В разные периоды жизненного цикла женщины актуализируются различные жизненные потребности (карьерная реализация, интимно-личностная близость, материнство и т.п.), которые могут быть удовлетворены реализацией определенных гендерных ролей. Отсутствие идентификации с необходимой на данном жизненном этапе гендерной ролью обуславливает актуализацию проблем, связанных с ранней полоролевой травмой и может привести к кризису полоролевой идентичности.

Следует отметить, что в основе полоролевой идентичности лежит симптомокомплекс маскулинности/фемининности (М/Ф). Для того, чтобы определить роль образований маскулинности/фемининности в организации полоролевой и телесной идентичности нами была проведена факторизация пространства полоролевых признаков, женских гендерных ролей и удовлетворенности разными частями тела.

Для оценки полоролевых свойств личности были использованы полоролевые шкалы, чувствительные к различным уровням организации симптомокомплекса М/Ф [3]: 5-я шкала ММРІ (шкала выраженности мужских и женских черт) и шкала м/ф ПДО – к поведенческому уровню; ACL-шкала А.В. Heiblrn – к социогенному уровню; показатель фемининности по шкале Dur-Moll (методика L. Szondi) – к биогенному уровню. Факторная структура организации симптомокомплекса М/Ф представлена в таблице 2.

Как видно из таблицы 2, полоролевые структуры личности женщины включают 7 факторов: 3 фемининных фактора, 3 маскулинных и 1 недифференцированный в полоролевом отношении. В структуре фемининных и маскулинных факторов содержатся как собственно фемининные и маскулинные факторы, так и их альтернативы, выполняющие компенсаторную роль, которые, поэтому, и были обозначены нами как соответственно антифемининный и антимаскулинный. Это свидетельствует о внутренней неоднородности личностной структуры женщин.

В литературе [14] имеются данные о том, что удовлетворенность телом отрицательно коррелирует с фемининностью. Результаты нашего исследования позволяют перевести этот вопрос в качественно иную плоскость: удовлетворенность одними частями тела свя-

Таблица 2.

Факторная структура организации симптомокомплекса М/Ф

1 фактор. Социальной фемининности		2 фактор Маскулинность	
ACL F (0,456) Я-тело (0,726) Тело-женщина (0,665) Тело (0,882) Кожа (0,499) Я-мать (0,818) Я-женщина (0,685)		ACL M (0,637) ПДО М (0,720) ПДО F (-0,427) ПДО MF (0,808) Гениталии (0,722) Я-деловая женщина (0,498)	
3. фактор Антифемининный фактор (компенсаторный)		4. фактор Антимаскулинный фактор (компенсаторный)	
ACL F (-0,747) ПДО F (-0,694) Тело-женщина (0,455)		ACL M (-0,484) ММРІ (-0,820) Грудь (0,675) Я-секс.партнер. (0, 707) Я- деловая (0,460)	
5. Фактор карьерной реализации	6. фактор глубинной женственности	7. Антимаскулинный фактор 2	
Я-тело (0,482) Лицо (0,641) Кожа (0,505) Ноги (0,728) Бедра (0,767) Ягодицы (0,776) Я-деловая женщина (0,437)	Szondi F (0,869) Живот (0,743)	ПДО м (-0,473) Я-домохозяйка (0, 874) Я-друг (0,778)	

зана с фемининностью, другими – с маскулинностью. Удовлетворенность гениталиями оказалась связанной с высокой маскулинностью, а принятие роли сексуального партнера и удовлетворенностью грудью (компонентом женской эротической аттракции) – с низкой маскулинностью. По-видимому, можно говорить о различном генезисе либидо: сексуальное либидо имеет маскулинную природу, а эротическое и платоническое – фемининную. Это соотносится с тем фактом, что в шкале векторного определения половой конституции женщин [6] представлено не сексуальное, а эротическое либидо. Современные клинические данные свидетельствуют о повышении оргастичности и частоты половой жизни среди женщин. Можно сказать, что принятие женщиной мужских гендерных ролей, маскулинизация женщин в современном мире приводит к тому, что женщина принимает и мужские ценности сексуальной жизни, сопряженные с сексуальным либидо.

Связи между полоролевыми свойствами и идентификациями с гендерными ролями могут носить нелинейный характер. Так, идентификация с ролью деловой женщины объединена как с высокой (маскулинный фактор), так и с низкой социальной маскулинностью (антимаскулинный фактор). Ценность тела, операционально понимаемая как степень семантической близости конструкторов «тело» и «женщина», одинаково высока на разных полюсах параметра «фемининность»: как для высоко, так и для низко фемининных женщин. Однако структура факторов показывает, что у высоко фемининных женщин тело эго-идентично (небольшая семантическая дистанция между конструкторами «я» и «тело»), в то время как у низко фемининных женщин тело не идентифицировано с «я».

Следует отметить, что биогенная фемининность (фактор глубинной женственности) не связана ни с одной из женских гендерных ролей. Можно сказать, что образуется «разрыв» между глубинной женственностью и гендерными ролями, предлагаемыми социумом как стандарты женского поведения. По-видимому, такая «искусственность» социальных нормативов по отношению к биогенной женственности служит одним из факторов внутреннего напряжения, препятствующим женской реализации.

Таким образом, полоролевая идентичность представляет собой сложную дифференцированную структуру, для полного функционирования которой необходима интеграция всех ее компонентов.

Особый пласт исследований связан с выявлением механизмов совладания с полоролевой травмой, которые позволяют конструктивно

разрешить противоречия полоролевой идентичности. На основании полученных данных были сформулированы основные принципы психотерапии нарушений полоролевой идентичности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ассаджиоли Р. Психосинтез. Пер. с англ. – М.: «Рефлбук», К.: «Ваклер», 1997. – 320 с.
2. Берн Э. Игры, в которые играют люди, люди, которые играют в игры. – Л., 1992.
3. Кочарян А.С. Личность и половая роль (симптомокомплекс маскулинности/фемининности в норме и патологии). – Харьков: Основа, 1996. – 127 с.
4. Некрасов С.Н., Возилкин И.В. Жизненный сценарий женщины и сексуальность. – Свердловск: Изд-во Уральского университета. – 1991. – 166 с.
5. Основы психотерапии: Учебн. пособие для студентов вузов, которые обучаются по спец. «Психология», «Соц. педагогика»/ Л.Ф. Бурлачук, И.А. Грабская, А.С. Кочарян. – К.: Ника-Центр; М.: Алтея, 1999. – 320 с.
6. Общая сексопатология. Руководство для врачей./ под ред. Г.С. Васильченко – М.: Медицина, – 1977. – 488 с.
7. Пайнз Д. Бессознательное использование своего тела женщиной. – СПб.: Восточно-европейский институт психоанализа и Б.С.К., 1997. – 195 с.
8. Роджерс К.Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека: Пер. с англ./ Общ. ред. и предисл. Исениной Е.И. – М.: Издательская группа «Прогресс», «Универс», 1994. – 480 с.
9. Тайсон Ф., Тайсон П. Психоаналитические теории развития. – Екатеринбург, 1998. – 528 с.
10. Хорни К. Женская психология. – СПб.: Восточно-европейский институт психоанализа, 1993 – Кн. 1. – 222 с.
11. Частная сексопатология. Т.2 / под ред. Васильченко Г.В. – М.: Медицина. – 1983. – 352 с.
12. Юнг К.Г. Человек и его символы. Пер. с англ. – СПб.: Б.С.К., 1996. – 454 с.
13. Arrindell W.A. Femininity and Subjective well-being. // Masculinity and Femininity. The taboo dimension of national cultures. – Thousand Oaks, CA: Sage Publications, Inc. 1998. – P.44-55.
14. Braitman KA, Ramanaiah NV/ Sex roles and body image.// - Psychol. Rep. - 1999 Jun; 84 (3 Pt 1) – P. 1055-1058.
15. Gilchrist C. The circle of nine. A new mythology of the feminine. – London: Penguin Books Ltd. – 1991. – 183 p.

16. Hafner R.J., Minde P.J. Sex role stereotyping in women with agoraphobia and their husbands. // Sex roles. – 1989. – 20, №11-12. – P. 705-711.
17. Hofstede G. The cultural construction of gender. // Hofstede G. and al. Masculinity and Femininity. The taboo dimension of national cultures. – Thousand Oaks, CA: Sage Publications, Inc. 1998. – P.77-106.
18. Stoller R. J. Primary femininity. // Amer. Psychoanal. Assn. – 1976. – 24 – P. 59-78.

Надійшла до редакції 11.10.2000 г.

В.В.Криводеєв, К.В.Жерноклєв

Использование метода «субъективного» шкалирования в процессе воспитания

У статті розглянуто можливість використання кількісних показників у виховному процесі. Запропоновано використання метода «суб'єктивного» шкалювання. Показано переваги та перспективи використання даного методу, вказано на ключові фігури виховного процесу, на необхідність забезпечення їх новим педагогічним і психологічним інструментарієм.

Науке известно, что воспитание направлено на всестороннее развитие личности, его нравственное формирование, раскрытие таких качеств как самостоятельность, активность, умение работать в коллективе.

В разные периоды развития общества проблема воспитания решалась различными методами, базируясь на существующем мировоззрении (идеологии, религии).

Если современное общество (социальное государство) ожидает получить от индивида инвариантные, но прогнозируемые, и имеющие социально-позитивную направленность поступки, то оно обязано соответствующим образом строить и систему воспитания, базирующуюся на адаптивной программе.

Временная характеристика приёмов и методов воспитания индивидуальна и, хотя она имеет среднестатистическую величину, не должна быть жёстко регламентированной, так как достижение любого произвольно заданного уровня воспитания детерминировано не только внутренними психологическими качествами воспитуемого, но и внешними социальными условиями воспитания.

По мере развития демократических основ нашего государства, становления и закрепления их как норм общественной жизни всё

большее значение приобретает организация процесса воспитания в различных видах деятельности. Игнорировать этот аспект в работе с людьми, особенно для руководителей, по меньшей мере не дальновидно. Практикующиеся на данный момент подходы в этом вопросе часто отличаются отсутствием методологической основы организации воспитательного процесса. Бытовавшие ранее представления о воспитании требуют своего пересмотра и коррекции с учётом накопленных на данный момент научных разработок.

Адаптивная программа должна решать **систему взаимосвязанных задач** воспитания: обеспечение необходимых полимодальных условий воспитания; формирование оптимальных векторов мотивации и оптимальной вариативности цели; управление и регулирование процесса воспитания.

Для решения указанных задач необходимо иметь надёжный адекватный способ определения и характеристик процесса воспитания, и качеств конечного результата.

Управление системой воспитания предполагает наличие функциональных элементов: объекта управления, измерения состояния воспитательного процесса, системы регулирования, структурно-функциональных связей между элементами такой системы. Управление системой воспитания должно быть резистентным, многоуровневым и независимым от персоналий. Полномочия в системе должны быть делегированы как снизу вверх, так и сверху вниз для всей структуры воспитания, с соблюдением необходимых пропорций детерминированных согласно закона нормального распределения.

Потребность общества в определённых прогнозируемых взаимоотношениях диктует разработку новых методов измерения уровня и качества воспитания. Для этого предлагается использовать метод «субъективного» шкалирования, прообраз которого отражён в работах В. Вундта [1], К. Левина [2]. Дальнейшее развитие и применение метод получил в работах Р. Акоффа и Ф. Эмери [3] применительно к конфликтологии, а также в работах Е.Г. Соколовой [4], О.П. Елисеева [5] применительно к психодиагностике. Современное состояние и применимость метода освещены в работе М.С. Журова [6]. Особенность метода «субъективного» шкалирования состоит в дихотомической природе отражения рассматриваемого процесса, в построении «субъективной» шкалы оценок и на их основе принятие необходимых управленческих решений.

Контролируемые характеристики процесса воспитания выражаются в относительных, безразмерных единицах либо в процентах. Диапазон возможных изменений, как наиболее

предпочтительный, занимает интервал от [-100%] до [+100%]. «Субъективное» шкалирование показывает состояние процесса воспитания в соответствующих условиях. Для определения достоверности и адекватности полученной информации необходимо сравнение нескольких оценок осуществлённых по одной шкале. Малая степень вариативности результатов оценки и будет признаком достоверности проведенного измерения.

Периодический контроль полученной субъективной оценки позволяет установить состояние процесса воспитания, его условий и перспектив развития, а также диапазоны их изменений.

Эффективность метода «субъективного» шкалирования повышается при одновременном использовании абсолютных шкал оценки измеряемых характеристик воспитания либо их детального вербального описания.

Несомненным достоинством применения метода «субъективного» шкалирования в оценке процесса воспитания является получение количественных характеристик, которые в свою очередь дают возможность применить математические методы обработки вербальных данных.

Внедрение предложенного метода измерения в практику работы руководителей будет способствовать оптимизации воспитательного процесса в различных его аспектах (культурном, образовательном, духовном...), так как именно они в значительной степени (хотя порой и неосознанно) являются регулирующим элементом в системе отношений между личностью и коллективом (обществом) в целом.

ЛИТЕРАТУРА

1. Вундт В. Очерки психологии. - М.: 1912. - 135 с.
2. Levin K. A Dinamic Theory of Personality. N.Y., 1935, 97 p.
3. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность. - М.: 1986. Т. 1, 2.
4. Соколова Е.Г., Федотова Е.О. Апробация методики косвенного измерения системы самооценок (КИСС). Вестн. Моск. ун-та. Сер. «Психология», 1982. №3.
5. Елисеев О.П. Конструктивная типология и психодиагностика личности. - Псков: Изд-во Псковского областного ин-та усовершенств. учителей, 1994.
6. Журов М.С. Обоснование метода «субъективного» шкалирования и анализ ошибок в его использовании.

Надійшла до редакції 19.09.2000 г.

О.П.Крупський

До питання про зв'язок ефективності мнемічних процесів людини з агресивністю як складовою характеристикою особистості

В статті методом факторного аналізу "MINRES" досліджена зв'язь между ефективністю мнемічних процесів и агресивністю як складовою характеристикою личности.

За дуже короткий час у суспільстві відбулися дуже великі зміни. Невизначеність, у якій приходится жити сучасній людині, стимулює її активність насамперед для захисту особистих інтересів. Усе це не може не відбитися на відносинах між людьми. Тому питання агресії залишається одним з найважливіших для будь-якого соціуму.

Уже не викликає суперечок те, що, хоч схильність людей до агресії може і не кваліфікуватися як інстинкт, агресія все-таки обумовлена біологічно-нервовою системою, генофондом, біохімічним обміном [4]. Проте, ті ж біологічні фактори впливають на властивості та характеристики пам'яті людини [2].

Х. Марклб у роботі [10, С. 24] запропонував сприймати агресію як одну з форм конкурентної поведінки в умовах обмежених ресурсів. "Буде конкуренція агресивного чи ні — це залежить від співвідношення «витрата — користь» при даних умовах і при даній формі соціальної організації..." Можна виділити "дисциплінарну", "моральну", "ігрову" агресію [10, С. 33-38]. Ступінь агресивності зменшується, якщо користь починає перевищувати витрати, пов'язані з її проявленням. Якщо витрати перевищують користь, агресія стає патологічною [10, С. 42]. Під час агресії відбувається мобілізація всіх резервів організму, що приводить до успіху в досягненні цілі. Є ймовірність, що людина приховано запам'ятовує стан, який привів її до успіху, і при нагоді чи необхідності може неусвідомлено викликати його, виникає ефект "привикання". Проте, успіх будь-якого виду агресії багато в чому залежить від часу, витраченого на виклик цього стану у відповідь на ситуацію "подрозник". А. Бандура називає агресію "навченою формою людської поведінки" (цит. за [6]). Проте, будь-яка поведінка не з'являється з нічого, а визначається навчанням і прямо залежить від характеристик пам'яті людини, у тому числі і її динамічного аспекту — пам'яті оперативної [1].

У світі загальної теорії діяльності В. Кемпор затверджує, що для виникнення агресії недостатньо одного мотиву і розрізняє декілька аспектів діяльності, що приймають

участь у конфліктах: 1) актуалізація деяких схем; 2) дотримання правил; 3) переслідування визначеної цілі; 4) вираження визначених інтересів; 5) вираження визначеної життєвої позиції; 6) орієнтація на рішення задач. Труднощі у здійсненні діяльності приводить до конфліктів 15 типів [8]: 1) між емоційно мотивованою схемою діяльності та можливістю її реалізації в даний момент; 2) між цією схемою та правилами поведінки; 3) між нею і можливістю досягнення іншої, не менш важливої цілі; 4) між нею та інтересами; 5) між нею та життєвою позицією; 6) нестерпність правил поведінки; 7) несумісність правил поведінки та цілі; 8) несумісність правил поведінки та інтересів; 9) несумісність правил поведінки та життєвої позиції; 10) несумісність цілей; 11) несумісність цілей та інтересів; 12) несумісність цілей та життєвої позиції; 13) несумісність інтересів; 14) несумісність інтересів та життєвої позиції; 15) несумісність раціонально орієнтованої життєвої позиції та життєвої позиції, направленої на задоволення власних цілей та інтересів.

Особливо В. Кемпф зазначає, що найважливішою особливістю людської агресії є тісний взаємозв'язок із сенсом життя індивіда і соціальним середовищем.

Х. І. Корнайт [9], розвиваючи інтегративну теорію агресивної поведінки, виділяє три ключові моменти: по-перше, відношення між особистістю та ситуацією, які неможливо розглядати як просту адаптацію особистості до статичної ситуації; по-друге, своєрідність мотиваційної системи, обумовлена особливостями пізнавальних процесів, — при формуванні намірів, при оцінці можливих наслідків і т. д.; по-третє, облік емоційно-афективних процесів, коли лють є "кристалізаційною точкою" для розвитку мотиву агресії.

У всіх згаданих роботах автори, хоч і не в явному вигляді, висловлюють припущення про участь пам'яті у формуванні агресивної поведінки. Ціллю нашого дослідження було виявлення зв'язку між ефективністю мнемічних процесів та агресивністю як складовою характеристикою особистості.

В основу вибірки увійшли респонденти — студенти технічних спеціальностей віком від 18 до 24 років. Об'єм вибірки склав 214 чоловік. Експеримент складався з двох етапів. На першому виявлялись диференціально незалежні характеристики респондента: стать; вік; темперамент, екстраверсія /інтроверсія, нейротизм (ЕРІ Г. Айзенка [5]); емоційний стан на момент тестування; психічні стани — тривожність, фрустрація, агресивність, ригідність (Самооцінка психічних станів за Г. Айзенком [5]); складові агресивності (опитник Басса-Дарки [7]): фізична агресія, непрямая агресія, дратівливість, негативізм, образа, підозра, вербальна агресія, почуття провини, індекс загальної агресивності, індекс ворожості.

На другому етапі визначилися характеристики оперативної пам'яті. Як стимульний матеріал для запам'ятовування пропонувались стимульні ланцюжки (СЛ) довжиною 3, 5, 7, 9, 11 символів, що вміщують "0" та "1". Якісні характеристики послідовності були вибрані із ціллю зниження емоційного забарвлення стимульного матеріалу. Ланцюжок відповідної довжини тричі пред'являвся для запам'ятовування, проте розміщення "0" та "1" змінювалося з ймовірністю 0,5 для кожного знакомісця. На відміну від традиційних досліджень, у яких час пред'явлення стимульного матеріалу фіксовано, у використаній нами методиці час, необхідний для запам'ятовування, кожний іспитований вибирав сам у відповідності до своїх відчуттів. І тільки після того, як він приймав

Таблиця

Наповнення факторів, виділених методом "MINRES"
з варимаксним обертанням, у чоловіків та жінок

Фактор №	Наповнення фактора	
	Чоловіки	Жінки
1	Індекс загальної агресивності, вербальна агресія, екстраверсія (5,4)	Індекс загальної агресивності, непрямая та вербальна агресія, дратівливість (5,1)
2	Нейротизм, тривожність, фрустрація, провини (4,2)	Помилки, допущені на початку, у середині та кінці СЛ (3,9)
3	Помилки, допущені на початку, у середині та кінці СЛ (3,4)	Образ, підозрілість, індекс ворожості (2,7)
4	Час запам'ятовування СЛ довжиною 5, 7, 9, 11 символів (2,8)	Час запам'ятовування СЛ довжиною 5, 7, 9, 11 символів (2,5)
5	Темперамент, ригідність (2,3)	Темперамент, екстраверсія (1,6)
6	Не визначена (1,5)	Тривожність, фрустрація (1,4)
7	Образ, підозрілість, індекс ворожості (1,4)	—

Примітка: у дужках наведена вага фактора

рішення про успішність своєї мнемічної діяльності — відтворював запам'ятований матеріал. Оцінювались: час запам'ятовування СЛ довжиною 3, 5, 7, 9, 11 символів; кількість помилок при відтворенні СЛ довжиною 3, 5, 7, 9, 11 символів; місце виникнення помилок при відтворенні СЛ (початок, середина або кінець СЛ) — складові ефективності мнемічних процесів особистості.

Для факторного аналізу в групах, сформованих за ознакою статі (чоловіки та жінки — статевий диморфізм є загально визнаним індивідуальним детермінантом агресії [3; 4]), у факторний простір, крім характеристик, що описують різні сторони агресивності та пам'яті, ми ввели диференціально незалежні характеристики: індивідуально-психологічні особливості, індивідуально-типологічні характеристики, емоційний стан людини. Проводили факторний аналіз методом "MINRES" з варимаксним обертанням коваріаційної матриці. У факторному просторі, що описує мнемічну діяльність чоловіків та жінок, виділено по сім та шість факторів відповідно, які відтворюють більше 85% початкової матриці даних (таблиця).

Отримані фактори для чоловіків та жінок відрізняються як у вертикальній так і в горизонтальній складовій факторного простору. Тільки фактор 4, який можна інтерпретувати як швидкісний аспект мнемічних процесів, співпадає в обох групах.

У факторний простір виділених груп входить і фрустрація, для чоловіків вона бере участь у формуванні фактора 2, а для жінок — фактора 6, що з одного боку добре узгоджується із проведеними за кордоном дослідженнями [4], а з другого боку указує ступінь впливу фрустрації на запропоновану факторну модель.

Перевіряючи статистичну відмінність отриманих факторних просторів за методом χ^2 для 32 ступенів свободи, отримали значення останнього — воно складає 60,8 ($p=0,05$). Це число дуже суттєве для підтвердження гіпотези про відміну факторних просторів для груп, виділених за ознакою статі.

Аналізуючи отримані факторні простори, можна затверджувати, що як у чоловіків, так і у жінок існує математично вірогідний зв'язок (у вертикальній складовій факторного простору) між ефективністю мнемічних процесів та агресивністю.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бочарова С. П. Память в процессах обучения и профессиональной деятельности. — Тернополь: Астон, 1997. — 352 с.
2. Голубева Э. Н. Индивидуальные особенности памяти человека: (Психологическое исследование). — М.: Педагогика, 1980. — 152 с.
3. Кирьянова Е. Агрессия в современном обществе // Управление персоналом. — 1999. — №2 (32). — С. 52-58.
4. Майерс Д. Социальная психология: Пер. с англ. — СПб: Питер, 1996. — 688 с.
5. Психология личности: Тесты, опросники, методики. — М.: Геликон, 1995. — 236 с.
6. Румянцева Т. Г. Агрессия и контроль // Вопросы психологии. — 1992. — №5-6. — С. 35-40.
7. Шпалинский В. В. Социальная психология менеджмента. — Харьков: ИВМО "ХК", 1988. — 315 с.
8. Kempf W. Formen der Aggression und des Problem des inneren Friedens // Aggression: Naturwiss. und kulturwiss. Perspektiven der Aggressionsforschung. — Bern etc.: Huber, 1982. — S. 112-147.
9. Konradt H. J. Grundzüge einer Motivationstheorie der Aggression // Aggression: Naturwiss. und kulturwiss. Perspektiven der Aggressionsforschung. — Bern etc.: Huber, 1982. — S. 86-111.
10. Markl H. Evolutionsbiologie des Aggressionsverhaltens // Aggression: Naturwiss. und kulturwiss. Perspektiven der Aggressionsforschung. — Bern etc.: Huber, 1982. — S. 24-43.

Надійшла до редакції 11.10.2000 г.

І.П.Лисенко

Модель підвищення мотивації до лікування у хворих на наркоманію та алкоголізм

В исследовании представлена модель психокоррекционной работы, направленной на повышение мотивации к лечению и воздержанию от употребления алкоголя и наркотиков у больных наркоманией и алкоголизмом.

Аналіз досліджень, присвячених психологічним аспектам наркотичної та алкогольної залежності, свідчить, що більшість з них спрямовані на вивчення характерологічних рис, емоційних станів, особливостей самосприйняття та самооцінки, які типові для хворих на наркоманію та алкоголізм.

Спостерігаються спроби визначення певних напрямів психотерапевтичних та психокорекційних втручань до яких відносять наступні: підвищення мотивації до лікування; створення у пацієнта почуття огиди до нарко-

тиків, алкоголю; корекція особистої неефективної поведінки; засвоєння навичок здорового способу життя; усвідомлення своєї хвороби, створення мотивації до тверезого життя, підвищення самооцінки, зменшення ізоляваності, відпрацювання навичок релаксації.

Проте відсутність чіткої спрямованості психокорекційних та психотерапевтичних втручань на специфічні, зумовлені саме формуванням хімічної залежності, патологічні підструктури особистості, зменшує ефективність роботи психолога та психотерапевта. Крім того, в більшості досліджень чітко не визначені мета, зміст, обсяг, інтенсивність, послідовність психокорекційних та психотерапевтичних втручань.

В останні роки в Україні спостерігається тенденція впровадження зарубіжних програм психологічної та психотерапевтичної допомоги хворим з ознаками наркотичної та алкогольної залежності, яке не завжди є успішним. Причини такого явища, з нашої точки зору, наступні: інша структурна організація нарко-

логічної допомоги хворим в Україні, що не дає можливості втілювати ці програми в повному обсязі; певні відмінності менталітету та очікувань наших пацієнтів, їх рідних а, інколи, і лікарів щодо лікування (так, більшість з них вважають, що основним методом лікування наркоманії та алкоголізму є проведення детоксикації). Все це робить актуальним створення вітчизняних комплексних психокорекційних та психотерапевтичних програм, що сприятимуть реабілітації хворих на наркоманію та алкоголізм.

Багаторічна робота з хворими, що мають ознаки наркотичної та алкогольної залежності свідчить, що якість ремісій в значній мірі визначається наявністю мотивації до лікування та утримання від зловживання в подальшому. Проте в більшості випадків у хворих така особиста мотивація відсутня. Частина пацієнтів приходить на лікування під тиском рідних, чи проблем, що виникають з міліцією. Інші хворі бажають тільки "зменшити дозу." У зв'язку з цим підвищення рівня особистої мотивації до

Таблиця 1.

Психологічна модель виходу зі стану залежності

Стадії мотиваційної готовності до змін	Терапевтичні завдання	Способи вирішення завдань
Заперечення проблеми	Допомогти визнати проблему	Аналіз і усвідомлення всіх втрат, що зазнав хворий у зв'язку зі зловживанням (шкоди здоров'ю, сім'ї, особистості, матеріальні збитки та інше). Визнання "безсилля" перед алкоголем, наркотиком та втрати контролю над своїм життям у зв'язку із зловживанням.
Усвідомлення наявності проблеми	Знайти причини для змін і допомогти хворому усвідомити свої можливості, ресурси, побачити перспективи життя без хімічної речовини	Побудова концепції хвороби "алкоголізм", "наркоманія", самостійне визначення своєї стадії захворювання, прийняття Сили, "більшої власну", від якої можна отримати допомогу
Прийняття рішення про необхідність змін	Допомогти хворому знайти найкращі напрямки своєї діяльності, що можуть допомогти в утриманні від зловживання	Моральна самооцінка. Ознайомлення хворих зі способами, які допомагають утримуватися від зловживання; з досвідом осіб, що змогли подолати свою залежність (профілактика рецидивів, засвоєння форм конструктивної поведінки).
Здійснення особистих зусиль, спрямованих на одужання	Допомога в здійсненні конкретних кроків, спрямованих на одужання	Здійснення особистих зусиль, спрямованих на утримання від зловживання, засвоєння навичок конструктивної поведінки. Відмова від вживання алкоголю та наркотиків взагалі. Уникнення небезпечних щодо зловживання ситуацій, місць, людей, речей, емоційних станів.
Підтримання способу життя без хімічної речовини	Допомога пацієнту в підтриманні способу життя без хімічної речовини	Навчання хворих способам визначення застережних сигналів рецидиву хвороби і способам їх подолання. Профілактика рецидивів. Продовження роботи над засвоєнням навичок конструктивної поведінки (асертивна поведінка, конструктивний вираз емоцій та ін.).
Рецидив	Допомога хворому в поновленні процесів усвідомлення проблеми, прийняття рішення, здійснення конкретних дій, спрямованих на одужання	Повернення до способу подолання рецидиву, що відповідає стадії, на якій знаходиться хворий на момент рецидиву

лікування та утримання від зловживання в подальшому є одним із важливих напрямів психокорекційної роботи з залежними пацієнтами.

Психологічне дослідження рівню мотивації до лікування та утримання від зловживання в подальшому у хворих на наркоманію та алкоголізм дозволило виділити наступні стадії мотиваційної готовності до змін: а) заперечення проблем, пов'язаних із зловживанням; б) усвідомлення проблем, що виникають у житті в зв'язку із зловживанням; в) прийняття рішення про необхідність припинення зловживання та певних змін у житті; г) готовність до здійснення особистих зусиль, спрямованих на одужання; д) підтримання способу життя без наркотиків та алкоголю. Враховуючи той факт, що хвороби алкоголізм та наркоманія визнані хронічними, мають рецидиви, стадія рецидиву також представлена на даній моделі - е) повернення до рецидиву.

Схожість основних психологічних симптомомокомплексів алкогольної та наркотичної залежності дала нам підставу для створення узагальненої моделі, спрямованої на підвищення мотивації до лікування, яка може використовуватись як при психокорекційній роботі з хворими на наркоманію, так і при роботі з хворими на алкоголізм. Модель включає стадії мотиваційної та вольової готовності до змін, терапевтичні завдання, специфічні для кожної стадії, способи їх вирішення (див. табл. 1.)

Як видно з таблиці кожному рівню мотиваційної готовності до змін відповідає певне терапевтичне завдання та способи його вирішення. Якщо пацієнт заперечує наявність у себе проблеми з алкоголем чи наркотиками, основне терапевтичне завдання полягає в тому, щоб допомогти пацієнту визнати таку проблему. Вирішення цього терапевтичного завдання здійснюється за допомогою способів, спрямованих саме на усвідомлення проблеми.

На етапі заперечення проблеми ефективною виявилася психокорекційна робота, спрямована на усвідомлення хворими різних видів шкод, яких вони зазнали у зв'язку із зловживанням (шкоди їх здоров'ю, особистості, сім'ї, матеріальні збитки, моральні збитки та ін.). Крім того, доцільним був аналіз хворими своїх спроб контролювати вживання алкоголю та наркотиків, які у всіх пацієнтів виявлялися неефективними. Така робота здійснювалася пацієнтами на особистому досвіді за певною схемою. Її результати доповідалися кожним хворим на психокорекційній групі. Аналіз всіх збитків, що зазнали хворі у зв'язку із зловживанням, неможливість контролювати вживання алкоголю та наркотиків логічно підводили їх до здійснення 1 Кроку Програми "12 Кроків": "Ми визнали своє безсилля перед алкоголем, наркотиком, визнали, що втратили кон-

троль над своїм життям". В процесі здійснення 1 Кроку пацієнти поступово приходили до висновку, що, у зв'язку із зловживанням, вони втратили контроль над власним життям, що сьогодні їхнім життям керують наркотики та алкоголь.

Ще одним важливим висновком, який робили пацієнти, працюючи над аналізом власного досвіду вживання наркотичної речовини, був наступний: людина, яка знаходиться в стані залежності від алкоголю чи наркотиків, ніколи взагалі не зможе вживати ці речовини контролювано, оскільки найменша їх доза завжди призводить до рецидиву захворювання. Якісний аналіз втрат, що зазнав хворий у зв'язку із зловживанням, сприяв усвідомленню життєвих проблем, які є наслідком залежності від алкоголю та наркотиків.

На стадії усвідомлення проблем, пов'язаних із зловживанням, терапевтичним завданням є допомога хворому в знаходженні особистих причин для змін та усвідомленні життєвих перспектив, що з'являються у нього при припиненні зловживання. Це завдання вирішується за допомогою опрацювання на психокорекційних заняттях таких напрямів як усвідомлення "концепції хвороби алкоголізм, наркоманія", констатація стадії захворювання, на якій знаходиться кожен пацієнт. Робота над концепцією хвороби та визначення пацієнтом стадії захворювання, провадиться ним самим на своєму особистому досвіді через аналіз симптомів захворювання, які він спостерігав саме у себе. Така методика роботи руйнує "систему заперечень", доводить хворому, що він дійсно страждає на тяжке смертельне захворювання і потребує допомоги, що його одужання залежить від його особистих зусиль.

Значна частина пацієнтів, що звертаються до лікування, вже мали в житті спроби припинити зловживання, які виявилися невдалими. В ході спрямованого самоаналізу хворі поступово приходять до висновку: щоб припинити зловживання алкоголем та наркотиками своїх особистих зусиль виявляється замало. Тому дуже важливим для пацієнтів є "прийняття Сили більшої за власну" від якої вони можуть отримати допомогу. Це може бути Бог, це може бути Сила психокорекційної групи, у якій хворий працює, чи Сила групи самопомоги Анонімних Наркоманів, Анонімних Алкоголіків. Це взагалі може бути будь-яка Сила, у яку пацієнт вірить і яка допомагає йому долати хворобу. Прийняття "Вищої Сили" надає пацієнтові надію на подолання тих ситуацій, пов'язаних із зловживанням, в яких він раніше мав поразку.

Аналізуючи вплив алкогольної та наркотичної залежності на своє життя та поведінку хворий поступово починає усвідомлювати ті

негативні риси своєї особистості, які стали наслідком зловживання і які сьогодні заважають йому одужувати. Це стає поштовхом для роботи над заміною неефективних форм особистої поведінки на більш ефективні, оскільки саме це є запорукою його тверезості. Такі завдання вирішуються за допомогою наступних напрямів роботи: проведення моральної самооцінки; ознайомлення зі способами, які допомагають утримуватися від зловживання; з особистим досвідом осіб, які змогли подолати свою залежність; із способами профілактики рецидивів захворювання; опрацювання більш конструктивних форм особистої поведінки.

На стадії здійснення особистих зусиль, спрямованих на одужання, основним терапевтичним завданням є допомога хворим в здійсненні конкретних кроків, спрямованих на одужання. На цьому етапі основна робота приділяється тренуванню хворих у формах поведінки, що забезпечують тверезість. Досягається це терапевтичне завдання за допомогою уникнення небезпечних щодо зловживання ситуацій, місць, людей, речей, емоційних станів.

Підтримання способу життя без хімічної речовини забезпечується постійним тренуванням пацієнтів у тих формах поведінки, які забезпечують його тверезість. Крім того для утримання тверезості важливим є навчання хворих способам визначення своїх особистих «застережних сигналів рецидиву хвороби» і способам їх подолання.

Як ми відмічали хвороби наркоманія та алкоголізм є хронічними і мають тенденцію до повернення. Тому у випадках повернення рецидиву робота з хворим починається з цієї стадії, на якій він знаходився в момент рецидиву (усвідомлення проблеми, прийняття рішення про необхідність змін для повернення до способу життя без хімічної речовини, здійснення особистих зусиль, підтримка способу життя без хімічної речовини). Слід зазначити, що навіть у тих випадках, коли у хворого відбувається рецидив, якщо він працював за даною психокорекційною програмою, його повернення до конструктивного мислення та способу життя без хімічної речовини відбувається набагато швидше, ніж у тих пацієнтів, які не працювали за даною програмою.

Таким чином дотримання відповідності між стадією мотиваційного процесу, на якій знаходиться пацієнт, терапевтичним завданням, характерним саме для цієї стадії та способами, за допомогою яких можна вирішити це завдання, є необхідною умовою, що робить психокорекційні втручання ефективними. Це, в свою чергу, покращує якість і тривалість ремісій, допомагає пацієнту припинити зловживання взагалі.

Подана модель дає змогу визначати обсяг і напрями психокорекційних втручань, спрямованих на підвищення мотивації до лікування та утримання від зловживання в подальшому для кожного конкретного пацієнта з урахування стадії хвороби, на якій він знаходиться, волевової та мотиваційної готовності до змін.

ЛІТЕРАТУРА

1. Завьялов В.Ю. Психологические аспекты формирования алкогольной зависимости. — Новосибирск: Наука, 1988. — 198с.
2. Лисенко І.П. Патопсихологічні симптомокомплекси при наркозалежній поведінці як основа для побудови психокорекційних програм. // Архів психіатрії №1 (16), 1998р., стор.143 - 148.
3. Hewett B.B., Martin W.R. Psychometric comparisons of sociopathic and psychopathological behaviors of alcoholics and drug abusers versus a low drug use control population // Int. J. Addict. - 1980. - Vol.15. - P.77-105.
4. Martin W.K., Sloan I.W. Pharmacology and classification of LSD - like hallucinogens // Drug Addiction. - Berlin-Heidelberg - N.-Y.: Springer-Verlag, 1977. - Vol.II. - P.305-368.

Надійшла до редакції 24.10.2000 г.

Н.Ю.Логвинова

Исследование психофизиологического состояния, актуальных проблем, тревог и компенсаций безработных

Метою даного дослідження явилось визначення актуального нервово-психічного стану безробітних, що спирається на показник сумарного відхилення від аутогенної норми, показник «вегетативного коефіцієнта», а також вивчення тривог, компенсацій і актуальних проблем даної категорії населення.

Аналіз психофізіологічного стану й особливостей працездатності свідчить про тенденцію зниження енергетичних ресурсів в осіб, що втратили постійне місце роботи, і достовірні погіршення якісних характеристик працездатності. Найбільше вираженою актуальною проблемою є розчарування і песимізм з одного боку і прагнення усталити своє положення через опір з другого.

Потеря работы или значительное снижение доходов ведет не только к утрате социального статуса сегодня, но и потере мотивации к активности в дальнейшем, так как отсутствуют

коллективные цели, негативно изменяются взаимоотношения в семье и вне нее. Одиночество, тоска, ощущение бесполезности прожитых лет при бесперспективности предстоящей жизни – вот те причины стресса, которые приводят к резкому ухудшению психического и физического состояния личности[3].

Целью настоящего исследования явилось определение актуального нервно-психического состояния безработных, которое опирается на показатель суммарного отклонения (СО) от аутогенной нормы (Юрьев А.И.) [1] и показатель «вегетативного коэффициента» (ВК) (Шипош К.) [5], а также тревог, компенсаций и актуальных проблем данной категории населения (М.Люшер) [6].

Исследование проводилось на базе биржи труда (г. Харьков) и частного предприятия «Студбуд-Холдинг». Было обследовано 147 безработных и 75 работающих, составивших контрольную группу.

Полученные результаты (таблица №1) свидетельствуют о том, что суммарное отклонение от аутогенной нормы цветовых предпочтений является среднестатистической нормой в обеих группах ($17,71 \pm 6,05$ в группе безработных и $16,14 \pm 4,47$ в контрольной группе). Следовательно, актуальное нервно-психическое состояние у обеих категорий испытуемых удовлетворительное. В данном случае нельзя говорить о выраженной непродук-

тивной напряженности, утомляемости, о преобладании негативных переживаний и астенических проявлений, но нельзя говорить и об активности испытуемых, их энергичности, уверенности в себе.

Если рассмотреть показатель «вегетативного коэффициента», то его значение в группе безработных $0,84 \pm 0,45$, в контрольной группе $0,90 \pm 0,47$. Данные результаты свидетельствуют об оптимальной энергетической мобилизованности работающих. Лица, потерявшие постоянное место работы, демонстрируют снижение активной деятельности, неготовность к ее осуществлению, доминирование ориентации на покой, восстановление сил, т.е. данное значение ВК фиксирует установку на минимизацию усилий, восстановление и самосохранение с доминированием парасимпатического отдела вегетативной нервной системы.

Таким образом, ситуация безработицы не оказывает никакого влияния на актуальное нервно-психическое состояние, но снижает общую активность испытуемых безработных в сравнении с контрольной группой при отсутствии достоверности различий.

Выше описанные результаты соотносятся, коррелируются с интегральным показателем работоспособности и преобладающими ведущими чертами работоспособности [2,3]. А именно, в контрольной группе с оптимальным «вегетативным коэффициентом», удовлетво-

Таблица 1.

Статистические характеристики показателей теста М.Люшера
(сравнение группы безработных с контрольной группой)

Показатель	Безработные		Контрольная группа		Достоверность различий
	М±σ	Уровень	М±σ	Уровень	
СО (нервно-психическое состояние)	$17,71 \pm 6,05$	удов	$16,14 \pm 4,47$	удов	-
ВК (активность)	$0,84 \pm 0,45$	снижение	$0,92 \pm 0,47$	оптим.	-

Таблица 2.

Статистические характеристики степени выраженности тревог
(сравнение группы безработных с контрольной группой)

№ п/п	Тревоги	Безработные		Контрольная группа		Достоверность различий
		М	σ	М	σ	
	Потребность в удовлетворенности, одиночество, отсутствие душевной привязанности и эмоциональной стабильности	0,47	0,96	0,47	0,97	-
	Недостаток признания, неуверенность в себе, потребность в самоутверждении	0,12	0,48	0,10	0,41	-
	Апатия, пассивность, истощение физических сил, потребность активно действовать и добиваться успеха	0,41	0,78	0,47	0,92	-
	Несбывшиеся надежды, разочарование, пессимизм, потребность в перспективе, надежда на лучшее	0,78	1,11	0,73	1,15	-

рительным актуальным нервно-психическим состоянием имеет место интегральный показатель работоспособности, который выше среднего. В группе безработных наблюдается снижение целого ряда характеристик работоспособности (надежность, точность, интегральный показатель), а также «вегетативного коэффициента», уменьшение количества лиц, ориентированных на энергичное расходование своих сил.

В таблице №2 представлены тревоги, полученные по методике М. Люшера.

Результаты свидетельствуют о том, что у безработных и у работающих практически идентичная степень выраженности тревог, и, соответственно, идентична их иерархия.

Первую позицию, т.е. наиболее ошутимое чувство тревоги и беспокойства вызывают «несбывшиеся надежды, разочарование, пессимизм, потребность в перспективе и надежде на лучшее». Таким образом, неуверенность в будущем и чувство потерянности и ненужности характерно для всех испытуемых и не зависит от фактического наличия работы. Эта тревога характерна для части населения, 30-45 летнего возраста (49% выборки испытуемых), которые не могут найти свое, новое место в изменившихся социально-экономических реалиях. Даже работая, они не «видят» будущего, перспективы, постоянства и определенности, что выражается в пассивности, апатии (0.42 ± 0.79 у безработных и 0.48 ± 0.97). Последнюю позицию в иерархии тревог занимает «недостаток признания, неуверенность в себе, потребность в самоутверждении» («какая разница уважают меня окружающие или нет, если я разочаровался сам в себе» (м. 41 год), «я уже ничего не жду от жизни; у меня нет ни сил, ни уверенности в себе, чтобы что-либо менять» (м. 46 лет)).

В таблице №3 представлены статистические характеристики компенсаций, возникаю-

щих в ответ на тревоги (по М. Люшеру), сравнительные данные с группой работающих и сводные результаты, представляющие иерархии компенсаций.

Полученные результаты свидетельствуют о том, что наиболее выраженной компенсацией в обеих категориях является «чрезмерная настойчивость, упорство, стремление к власти» (0.34 ± 0.48 у безработных и 0.36 ± 0.48 у работающих). Да, они разочаровались, но есть действия, направленные на «перелом», изменение сложившейся ситуации.

Активные действия – это тип поведения, который вызывает временное облегчение, но никогда не приводит к действительному удовлетворению ущемленной, неудовлетворенной потребности. Однако эти действия существенно различаются ($p < 0.01$).

У работающих активность направлена на расширение возможностей через новшества в реальности и мечтательность. У безработных активность направлена на высвобождение от обязательств и достижение состояния покоя. Еще одна специфическая черта безработных – стремление к зависимости, что совершенно отсутствует у работающих. Эту тенденцию можно проинтерпретировать как стремление поставить себя в положение зависимого человека, снять с себя ответственность, переложить на другого, связать свои надежды с кем-то, частично облегчив груз собственной бесперспективности («я ничего не могу сделать, я полностью завишу от жены и ее работы», «это не мои ошибки, не мои надежды и, соответственно, не мои разочарования»).

Таким образом, анализ психофизиологического состояния и особенностей работоспособности свидетельствует о тенденции снижения энергетических ресурсов у лиц, потерявших постоянное место работы, и достоверных ухудшениях качественных характеристик работоспособности [4]. Наиболее выраженная

Таблица 3.

Статистические характеристики частоты возникновения компенсаций в ответ на тревоги

№ п/п	Компенсации	Безработные		Контрольная группа		Достоверность различий
		М	σ	М	σ	
	Свобода от обязательств, неучастие, нерешительность	0,13	0,34	0,12	0,33	-
	Состояние покоя	0,10	0,31	0,06	0,24	-
	Чрезмерная настойчивость, упорство, стремление к власти	0,35	0,48	0,31	0,47	-
	Активность	0,04	0,19	0,04	0,20	-
	Стремление к новшествам, оптимизм, восприимчивость, расширение возможностей	0,00	0,00	0,12	0,33	$p < 0.01$
	Впечатлительность, мечтательность, неискренность	0,06	0,25	0,08	0,27	-
	Зависимость	0,03	0,16	0,00	0,00	-
	Непринятие, протест, отрицание	0,04	0,19	0,04	0,20	-

актуальная проблема заключается в разочаровании и пессимизме с одной стороны и стремлении упрочить свое положение через оказываемое сопротивление с другой, что идентично для обеих групп испытуемых. Наши результаты соотносятся с результатами опросов свидетельствующие о том, что безработные имеют и реагируют на актуальные проблемы так же, как и их товарищи по труду. Причиной служит то, что безработица в странах СНГ возникла совсем недавно, а стаж пребывания в подобном состоянии у многих потерявших работу все еще не слишком велик. Хотя, имеет место динамика увеличения более чем 2,5 раза (до 1 года). Но все же многие люди, потерявшие работу или не обретшие ее, находят новое рабочее место в достаточно короткие сроки. А отсюда — интенсивная обновляемость данного слоя. По расчетам Р. Капелюшкинова[2], ежемесячно до 20% безработных замещается новыми. При столь высокой интенсивности обмена «кадрами» между незанятой и занятой частями населения сохраняется большая близость тех и других.

Данная работа имеет теоретическое и практическое значение, поскольку впервые выявлены особенности психофизиологического состояния безработных, их тревоги и актуальные проблемы. Эти новые дополнительные данные позволяют объективизировать психологическое состояние человека, находящегося в кризисной жизненной ситуации, вызванной потерей работы и могут быть использованы при создании и проведении системы индивидуальных психокоррекционных мероприятий для данной категории населения.

ЛИТЕРАТУРА

1. Дорофеева Э.Т. К проблеме объективации клинических картин психологическими методами исследования // Психология и медицина. - М., 1978. - С.82-88.
2. Капелюшкинов И.Р. Российский рынок труда: адаптация без реструктуризации/ Некоторые аспекты теории переходной экономики. - М: ИМЭМО РАН, 1999. - С.85-162.
3. Логвинова Н.Ю. Статус безработного — жизненный кризис или временный отпуск? // Вестник Харьковского Национального университета. - 1999. - №460. Сер. Психология. - С.80-83.
4. Логвинова Н.Ю. Современное состояние проблемы безработицы // Тезисы Первого Всероссийского Социологического Конгресса. С.-П.- 2000. (принята к опубликованию).
5. Петренко В.Ф., Кучеренко В.В. Взаимосвязь эмоций и цвета // Вестник СГУ. 1988. - №3. - С.70-83.

6. Руководство к тесту М.Люшера / ред. О.Муляр. С.-П.-1995.-55с.

Надійшла до редакції 11.10.2000 г.

Н.Ю.Логвинова

Исследование ценностно-смысловой сферы безработных

Метою дослідження явилось вивчення неусвідомленого рівня ціннісно-смысловой сфери в осіб, які знаходяться в кризовій життєвій ситуації, що викликана втратою роботи. Результати дослідження дозволяють говорити про наявність автономних ціннісно-смыслових блоків, поданих на неусвідомленому рівні, що відбивають смислову значимість і орієнтацію системи цінностей на інтимно-особистісну і професійну сфери особистості, що ідентично з результатами, отриманими на вибірці безробітних 1997 року. Проте, система цінностей безробітних деформувалася у бік її структурального спрощення, появи двуполюсності і зменшення кількості ціннісно-смыслових блоків.

К настоящему времени существуют многочисленные исследования ценностных отношений, по различным их аспектам, в рамках советских и зарубежных школ. Однако, именно сейчас, данная проблема приобрела особую актуальность, в условиях социально-экономических трансформаций в стране, с появлением нового социального слоя - слоя безработных[2,3,4,5].

Целью исследования явилось изучение неосознаваемого уровня ценностно-смысловой сферы у лиц, находящихся в кризисной жизненной ситуации, вызванной потерей работы.

Методическую основу настоящего исследования составил цветовой тест отношений А.М.Эткинда[6]. Обработка данных проводилась с использованием оригинальных математических программ на персональном компьютере типа IBM PC.

Исследование проводилось на базе биржи труда (г. Харьков) и частного предприятия «Студбуд-Холдинг». Было обследовано 147 безработных и 75 работающих, составивших контрольную группу.

Анализ полученных результатов, представленных в таблице №1, свидетельствует о том, что в системе ценностей личности как безработных, так и работающих имеют место автономные ценностно-смысловые блоки, представленные ценностями, которые ассоцииру-

ются с одними и теми же доминирующими цветами, а следовательно обладают идентичными эмоционально-личностными значениями и идентифицируются, отождествляются друг с другом на неосознаваемом уровне испытуемых.

Рис. 1. Первый ценностно-смысловой блок (безработные).

В группе безработных представлено два ценностно-смысловых блока, каждый из которых образован семью ценностями. «Уверенность» — единственная ценность, не вошедшая ни в один из них. Таким образом, по мнению безработных уверенность не связана ни с профессиональной деятельностью ни с личной. И поскольку данное понятие ассоциируется с доминирующим синим цветом, а его эмоцио-

нально-личностные значения — спокойствие, постоянство, одиночество, то создается впечатление, что данная категория испытуемых оценивает это понятие не как смысловую категорию, а как эмоциональное состояние.

Первый блок представлен ценностями «друзья», «свобода», «семья», «стабильность», «будущее», «Я» и «деньги», которые имеют доминирующий зеленый цвет.

Как показывают исследования (Демин А., Попова И.) [1] и иллюстрирует, выделенный в результате настоящего исследования ценностно-смысловой блок, безработные задействуют различным образом свое окружение, а именно:

Активная «инвентаризация» связей своих родственников, старых друзей, знакомых, обращение к ним за помощью.

Устройство на работу по типу «сарафанное радио», по знакомству, протектирование.

Внутрисемейная консолидация (семейные советы и взаимная поддержка членов семьи), которую можно проиллюстрировать таким высказыванием: «Муж у меня большой оптимист... Он верит в меня и считает, что я знаю гораздо больше, чем то, что мне предлагают. Я ему говорю, что, вот, такие-то новые програм-

Таблица 1.

Результаты исследования неосознаваемой иерархии ценностей безработных

Рейтинг	Активность	Свобода	Семья	Уверенность	Удовольствия
1	красный (74%)	зеленый (39%)	зеленый (37,7%)	синий (26%)	красный (29,2%)
2	фиолет. (10,4%)	желтый (22,1%)	синий (15,6%)	черный (20,8%)	зеленый (19,4%)
3	желтый (6,49%)	синий (15,6%)	желтый (11,7%)	красный (18,2%)	желтый (18,1%)
4	зеленый (5,19%)	красный (11,7%)	красный (10,4%)	зеленый (14,3%)	фиолет. (16,7%)
5	серый (2,6%)	фиолет. (5,19%)	фиолет. (9,09%)	фиолет. (11,7%)	синий (5,56%)
6	синий (1,3%)	серый (5,19%)	коричн. (6,49%)	серый (3,9%)	серый (5,56%)
7		черный (1,3%)	серый (5,19%)	коричн. (3,9%)	коричн. (5,56%)
8			черный (3,9%)	желтый (1,3%)	
Отношение:					
Положит.	59,7%	80,5%	75,3%	68,8%	76,4%
Отриц.	40,3%	19,5%	24,7%	31,2%	23,6%
Рейтинг	Работа	Друзья	Честолюбие	Деньги	Руководитель
1	красный (22,1%)	зеленый (38,2%)	красный (20,3%)	зеленый (24%)	красный (23,4%)
2	синий (15,6%)	красный (18,4%)	синий (18,6%)	красный (17,3%)	черный (16,9%)
3	зеленый (15,6%)	желтый (11,8%)	черный (15,3%)	черный (12%)	синий (15,6%)
4	фиолет. (13%)	коричн. (10,5%)	зеленый (15,3%)	фиолет. (12%)	фиолет. (11,7%)
5	серый (11,7%)	фиолет. (9,21%)	фиолет. (10,2%)	желтый (12%)	коричн. (11,7%)
6	коричн. (10,4%)	синий (9,21%)	серый (10,2%)	серый (8%)	зеленый (9,09%)
7	черный (7,79%)	черный (1,32%)	желтый (8,47%)	коричн. (8%)	желтый (6,49%)
8	желтый (3,9%)	серый (1,32%)	коричн. (1,69%)	синий (6,67%)	серый (5,19%)
Отношение:					
Положит.	59,7%	75%	61%	65,3%	63,6%
Отриц.	40,3%	25%	39%	34,7%	36,4%
Рейтинг	Ответственность	Обществ. признание	Будущее	Стабильность	Я
1	красный (40,5%)	красный (16,2%)	зеленый (29,6%)	зеленый (31,1%)	зеленый (27,3%)
2	синий (17,6%)	зеленый (14,9%)	синий (16,9%)	синий (16,4%)	красный (19,5%)
3	черный (14,9%)	желтый (14,9%)	серый (14,1%)	серый (14,8%)	синий (18,2%)
4	фиолет. (12,2%)	фиолет. (13,5%)	фиолет. (9,86%)	желтый (9,84%)	серый (14,3%)
5	коричн. (5,41%)	синий (13,5%)	желтый (9,86%)	красный (8,2%)	черный (9,09%)
6	зеленый (5,41%)	коричн. (13,5%)	красный (8,45%)	черный (6,56%)	фиолет. (3,9%)
7	желтый (2,7%)	серый (8,11%)	черный (5,63%)	фиолет. (6,56%)	коричн. (3,9%)
8	серый (1,35%)	черный (5,41%)	коричн. (5,63%)	коричн. (6,56%)	желтый (3,9%)
Отношение:					
Положит.	64,9%	63,5%	64,8%	77%	83,1%
Отриц.	35,1%	36,5%	35,2%	23%	16,9%

мы, а он говорит, что все это ерунда, если бы тебя взяли на работу, меньше, чем через месяц, максимум – два, можно все это освоить, понять, изучить и нормально работать» (ж., 25 лет). Примечательно, что через год та же респондентка уже находилась в роли предпринимателя. Большую роль в обретении нового статуса сыграл именно муж, взявший на себя решение многих организационных и технических вопросов и, что интересно, продолжающий заниматься своей прежней работой, никак не связанной с бизнесом жены.

Следует признать, что внутрисемейная поддержка является не только важным условием преодоления жизненных тягот и неудач, но порой единственным источником энергии, питающей действия человека в трудной ситуации, позволяющей ему поддерживать свою психологическую устойчивость. Особенно наглядно это видно при сравнении семей, в которых существуют противоположные отношения одного из супругов к факту безработицы другого.

Создание референтного круга общения, в котором культивируется взаимопомощь и разного рода обмены. «Вот уезжала соседка, она принесла мне мешочек сахара. Приходит ко мне одна женщина, я знаю, что ей надо, – вот тебе кулечек сахара. Другая приносит крупу – на тебе пшеничку, третья еще где-то что-то достала. Вот так сейчас, понимаете. На таком уровне каждый должен помогать друг другу. И я считаю, что это... здорово, когда ты чувствуешь, что ты не один с этой жизнью» (51 год).

Если появляются планы, то надежда на их осуществление нередко поддерживается представителями твоего круга общения. Как говорит один выпускник, «я уверен, что мне это удастся, у меня есть единомышленники» (19 лет).

Сюда же следует отнести использование окружения в качестве заказчиков и потребителей своих услуг и продукции (няня для соседских детей, вязание или шитье, продажа того, что собрано в лесу или выращенного на огороде и др.), что позволяет поддерживать необходимый уровень жизнеобеспечения и, что немаловажно, жизненного тонуса, пока не найдена работа. Погруженность в референтный круг общения является важной предпосылкой адаптации, стартовой площадкой для эффективных форм поведения.

Репутационная стратегия трудоустройства. Человек находит работу, зарекомендовав себя на одном из прежних мест. Основу этой формы поведения составляет ответственное участие в профессиональной межличностной сети. Стараясь качественно выполнять взятые на себя обязательства, человек формирует долго-

срочные обменные отношения со своим актуальным и потенциальным окружением. Данная стратегия не является распространенной.

Обобщая, можно сказать, что значимость межперсональных отношений, привлекательность ценностей – «семья», «друзья» является отражением поведенческой стратегии безработных, которая предполагает занятие позиции «умного» участника межличностной сети. Здесь уместно привести слова одного из классиков подхода к анализу преодолевающего, совладающего поведения, указавшего на подоплеку «умного» участия: «...процесс совладания в существенной степени зависит от направленности на другого человека во взаимоотношениях, а также на отношения сами по себе».

Следует отметить распространенность данной поведенческой позиции в России, Украине, где имеют место традиции солидарности и взаимопомощи среди самого населения. Например, в Великобритании безработные в значительно меньшей степени рассчитывают на помощь родственников и друзей, не говоря уже о соседях и коллегах.

Таким образом, поскольку ценностно-смысловая сфера является важнейшей детерминантой поведения человека, возможно, что данная специфика системы ценностей, и соответственно жизненной поведенческой позиции присуща исключительно безработным в странах СНГ. К сожалению мы не имеем возможности сравнить полученные нами результаты с аналогичными, проведенными на выборке безработных других стран, не входящих в СНГ.

Второй блок образован также семью ценностями, имеющими доминирующий красный цвет. Центральное положение (центральной является та ценность, которая имеет наиболее выраженные, в процентном отношении, семантические связи с другими ценностями) занимает ценность «активность» (74%), которая является исходной для ценностей «ответственность» (40,5%), «удовольствия» (29,2%), «руководитель» (16,2%), «работа» (22,1%), «честолюбие» (20,3%), «общественное признание» (16,2%). Безработные ассоциируют активность с работой, честолюбивыми проявлениями, уважением со стороны окружающих. Это доставляет им чувство удовольствия.

Рис 2. Второй ценностно-смысловой блок (безработные).

Первый ценностно-смысловой блок в группе работающих образован тремя ценностями: «Я», «руководитель», «стабильность». таким образом стабильное положение работающий человек связывает в первую очередь с его взаимоотношениями с руководством, который определяет благополучие в профессиональной деятельности, а следовательно и в частной жизни. Социально-экономическая ситуация в стране, ограниченное количество рабочих мест, определяет прямую и полную зависимость человека от его руководства, поскольку их ухудшение повышает вероятность увольнения, а следовательно отсутствие материальных ресурсов для всей семьи. Таким образом, наличие или отсутствие работы зависит не столько от профессиональных знаний и квалификационных навыков, сколько от расположения руководителя.

Проиллюстрировать взаимоотношения между руководителем и подчиненным можно выдержкой из интервью вице-президента крупного столичного предприятия: «Давайте сразу забудем о каких-то мифических моральных обязательствах. Я, как работодатель, в условиях кризиса заинтересован, прежде всего, в том, чтобы, получив от своих работников как можно больше, заплатить им как можно

меньше.

Рис 3. Первый ценностно-смысловой блок (работающие).

Я делю всех своих работников не по степени приносимой ими пользы, а на три простые категории: те, без кого я пока обойдусь; те, без кого не могу в данный момент обойтись. но кому могу легко найти замену; те, без кого обойтись не могу и для кого замены пока не вижу.

Первую категорию я уже сократил. Второй плачу небольшие, на уровне прожиточного минимума деньги, достаточные для того, чтобы в любой момент найти на них нового специалиста данной квалификации, которых масса на рынке труда. А третьи — будут получать не столько, сколько они стоят, на 50 долларов больше, чем им могут предложить другие».

Таблица 2.

Результаты исследования неосознаваемой иерархии ценностей работающих

Рейтинг	Активность	Свобода	Семья	Уверенность	Удовольствия
1	красный (48%)	зеленый (26%)	зеленый (32%)	красный (30,6%)	зеленый (32,6%)
2	фиолет. (32%)	желтый (24%)	желтый (18%)	синий (16,3%)	фиолет. (23,9%)
3	желтый (12%)	синий (20%)	синий (16%)	черный (14,3%)	желтый (23,9%)
4	синий (4%)	красный (14%)	красный (12%)	фиолет. (14,3%)	красный (8,7%)
5	зеленый (4%)	фиолет. (10%)	фиолет. (10%)	зеленый (14,3%)	синий (4,35%)
6		серый (6%)	коричн. (10%)	серый (6,12%)	серый (4,35%)
7			серый (2%)	коричн. (4,08%)	черный (2,17%)
8					
Отношение:					
Положит.	68%	80%	70%	69,4%	78,3%
Отриц.	32%	20%	30%	30,6%	21,7%
Рейтинг	Работа	Друзья	Честолюбие	Деньги	Руководитель
1	красный (24%)	зеленый (40%)	серый (27,8%)	зеленый (36%)	синий (21,2%)
2	синий (22%)	красный (22%)	красный (27,8%)	синий (18%)	фиолет. (18,2%)
3	зеленый (18%)	синий (14%)	черный (16,7%)	фиолет. (12%)	красный (18,2%)
4	фиолет. (12%)	желтый (14%)	желтый (16,7%)	желтый (10%)	черный (12,1%)
5	коричн. (12%)	фиолет. (6%)	синий (11,1%)	черный (8%)	серый (9,09%)
6	желтый (6%)	черный (2%)		коричн. (8%)	коричн. (9,09%)
7	черный (4%)	серый (2%)		серый (6%)	зеленый (6,06%)
8	серый (2%)			красный (2%)	желтый (6,06%)
Отношение:					
Положит.	74%	84%	50%	68%	48,5%
Отриц.	26%	16%	50%	32%	51,5%
Рейтинг	Ответственность	Обществ. признание	Будущее	Стабильность	Я
1	красный (28,6%)	красный (26%)	желтый (26,5%)	синий (33,3%)	синий (23,5%)
2	фиолет. (20%)	зеленый (20%)	фиолет. (23,5%)	зеленый (22,2%)	серый (23,5%)
3	черный (11,4%)	синий (14%)	зеленый (17,6%)	серый (16,7%)	зеленый (23,5%)
4	синий (11,4%)	желтый (14%)	черный (8,82%)	коричн. (11,1%)	желтый (11,8%)
5	коричн. (11,4%)	фиолет. (8%)	синий (8,82%)	черный (5,56%)	фиолет. (8,82%)
6	желтый (8,57%)	коричн. (8%)	серый (8,82%)	красный (5,56%)	черный (5,88%)
7	серый (5,71%)	серый (6%)	красный (2,94%)	желтый (5,56%)	коричн. (2,94%)
8	зеленый (2,86%)	черный (4%)	коричн. (2,94%)		
Отношение:					
Положит.	71,4%	68%	79,4%	72,2%	76,5%
Отриц.	28,6%	32%	20,6%	27,8%	23,5%

Второй блок образован ценностями «семья», «друзья», «деньги» и «удовольствия» которые испытуемые считают семантически близкими. В повседневной жизни каждая семья имеет близкое окружение, друзей, с которыми она, образно говоря, образует «социальную семью», содружество единомышленников с общими интересами, взглядами на жизнь, от общения с которыми получают удовольствие. моральное удовлетворение, поддержку и материальную помощь. Данный блок можно назвать интимно-личностным ценностно-смысловым блоком.

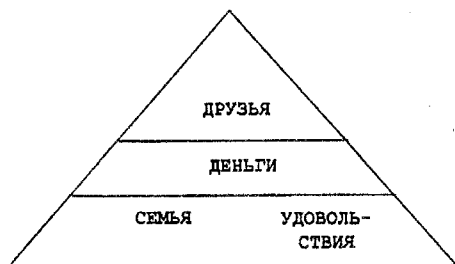

Рис 4. Второй ценностно-смысловой блок (работающие).

Третий ценностно-смысловой блок представлен ценностями: «активность», «уверенность», «ответственность», «общественное признание», «работа».

Любая работа предполагает в той или иной мере активность человека, физическую или интеллектуальную, а так же их сочетание. Осуществление деятельности влечет за собой обязательное наличие ответственности и общественного признания (позитивного или негативного).

Рис 5. Третий ценностно-смысловой блок (работающие)

Работающие в отличие от безработных включили понятие «уверенности» в данный ценностно-смысловой блок т.е. на бессознательном уровне лица имеющие работу определяют уверенность именно как наличие постоянного места работы, активности, связанной с реализацией профессиональной деятельности.

Исходя из ценностей, составляющих данный блок, можно говорить об ориентации этого ценностно-смыслового блока на профессиональную сферу человека. Это подтверждается и тем фактом, что все ценности данного блока имеют доминирующий красный цвет.

Исходя из его эмоционально-личностного значения, блок ассоциируется с активностью, решительностью и т.д.

На основе анализа полученных результатов можно сделать ряд выводов:

И безработные и работающие имеют на неосознаваемом уровне системы ценностей ценностно-смысловые блоки. Однако их количество различно (2 и 3 соответственно).

В обеих группах испытуемых ценностно-смысловые блоки отражают смысловую значимость и ориентацию человека на интимно-личностную и профессиональную сферы личности, что идентично с результатами полученными на выборке безработных 1997 года [3].

Ценностно-смысловая сфера безработных по сравнению с 1997 годом деформировалась в сторону ее упрощения, количество ценностно-смысловых блоков уменьшилось в 2 раза, с 4 до 2х.

Система ценностей работающих включает в себя 3-й ценностно-смысловой блок, который отражает значимость отношений с руководителем, что является специфичным для данной категории населения. У безработных данный блок не представлен в силу отсутствия и самой работы.

ЛИТЕРАТУРА

1. Демин А.Н., Попова И.П. Способы адаптации безработных в трудной жизненной ситуации // СОЦИС, Социальные исследования. - 2000. - №5. - С.35-47.
2. Логвинова Н.Ю. Деякі сучасні уявлення вітчизняних психологічних шкіл про будову і функціонування ціннісно-смыслові сфери особистості // Харків.: ХДПУ. - 1997. - С.78-82.
3. Иванова Е.Ф., Логвинова Н.Ю. Особенности системы ценностей личности в условиях хронического эмоционального напряжения // Вестник Харьковского Военного университета. - 1998. Вып. №1. - С.181-186.
4. Логвинова Н.Ю. Статус безработного - жизненный кризис или временный отпуск? // Вестник Харьковского Национального университета. - 1999. - №460. Сер. Психология. - С.80-83.
5. Логвинова Н.Ю. Современное состояние проблемы безработицы // Тезисы Первого Всероссийского Социологического Конгресса. С.-П. - 2000. (принята к опубликованию).
6. Эткинд А.М. Цветовой тест отношений и его применение к исследованию больных неврозами // Социально-психологические исследования в психоневрологии. Под ред. Е.Ф. Бажиной. - Л., 1980. - С.110-114.

Надійшла до редакції 11.10.2000 г.

М.Ю.Лотоцкая, Е.В.Заика

О взаимосвязи нарушений предметного и аффективного компонентов эмоций при шизофрении

У статті аналізуються деякі особливості взаємозв'язку порушень предметного та афективного компонентів емоцій. Застосовувалася методика «афектована» класифікація. Результати показали, що аморфна структура предметного компонента емоцій у хворих параноїдною шизофренією сприяє посиленню впливу емоційного фактора. Зв'язок «предмет - афект» характеризується підвищеною лабільністю, нестійкістю.

Понимание эмоции как *непосредственного психического отражения отношения субъекта к объекту* (Л.М.Веккер, 1981) обязывает изучать не только собственно эмоциональное переживание (аффективный компонент эмоции), но и отображаемое содержание объекта, вызывающего эмоцию (предметный компонент).

Исследование предметного компонента эмоций у больных шизофренией [3; 4] показало, что его нарушение состоит в игнорировании больными эмоционально-значимых признаков объектов, ситуаций (клинически это проявляется как эмоциональная тупость) и использовании несущественных признаков объектов, ситуаций в качестве эмоционально-значимых (что ведёт к эмоциональной гиперестезии и парадоксальности эмоциональных реакций).

При изучении аффективного компонента эмоций [5] получены данные о дефиците положительных эмоций (снижены частота, интенсивность, активирующее влияние и привлекательность положительных переживаний для больных шизофренией по сравнению со здоровыми) и своеобразном изменении отрицательных (увеличение частоты отрицательных переживаний сочетается с некоторым снижением их интенсивности, активирующего влияния, с тенденцией к уменьшению их непривлекательности для больных шизофренией).

Поскольку целостная эмоция есть единство предметного и аффективного компонентов, то существуют определённые особенности взаимосвязи нарушений данных компонентов.

Нами было выдвинуто предположение, что слабая структурированность предметного компонента эмоций (уравнивание значимых и незначимых признаков по вероятности их использования как эмоциогенных), обусловленная ухудшением избирательности познавательных процессов при шизофрении

(Ю.Ф.Поляков и др.), будет способствовать усилению влияния эмоционального фактора и неадекватному опредмечиванию эмоций.

Для проверки данной гипотезы использовалась методика классификации. Её особенность состояла в том, что наряду с обычной («нейтральной») серией применялась «аффекированная» [6], включающая 2 понятия с сильной отрицательной окраской (например, «гроб», «морг»).

Стимульный материал каждой серии был представлен 50 карточками с существительными, которые могли быть объединены в 10 семантических групп («Мебель», «Растения», «Одежда», «Посуда» и т. д.) по 5 существительных в каждой. Карточки выкладывались в случайном порядке, и от испытуемого требовалось разложить их на группы: похожие понятия с похожими. Каждый испытуемый участвовал и в нейтральной, и в «аффекированной» сериях.

Все ответы (1 ответ – это объединение данного понятия с другим понятием или с уже составленной группой слов) подвергались качественному анализу.

Если обобщение слов проводилось путём выделения категориальных признаков, то ответ считался *«абстрактным»*: «Дуб, гвоздика – растения».

Если объединение понятий основывалось на реально существующих в жизни ситуациях, то такой ответ характеризовался как *«конкретный»*: «Лес и сосна – сосна растёт в лесу», «Офицер и танк – офицер ездит на танке».

«Эмоциональным» считалось обобщение, когда испытуемый ориентировался на эмоциональные признаки: «Труп и кладбище – это всё смерть», «Нож и гроб – убийство», «Молоко и хлеб – это вкусное» и т. д.

Некоторые ответы были отнесены к *«неадекватным»*, куда вошли как неадекватно-нейтральные, так и неадекватно-эмоциональные обобщения: «Топор и танк похожи, так как шумные» (актуализация латентного признака); «Врач и хлеб – мужского рода» (формально-грамматический признак); «Стадион и топор вместе, так как на стадионе можно порубить дрова» (неадекватно-ситуативный ответ) и т. д.

При обработке в показатель «эмоциональные» ответы включались наряду с адекватными и эмоционально-неадекватными.

Было обследовано 100 больных параноидной шизофренией. Из них I группу составили 31 мужчина и 34 женщины, впервые госпитализировавшиеся в психиатрический стационар, с давностью заболевания до 1,5 года. II группа – 17 мужчин и 18 женщин, направленные из-за утраты трудоспособности на меди-

ко-социальную экспертизу. Давность заболевания от 2-х до 11 лет.

Контрольная группа – 60 психически здоровых лиц (30 мужчин и 30 женщин).

Результаты исследования представлены в таблице 1.

Здоровые испытуемые, объединяя понятия, руководствовались преимущественно категориальными признаками. В нейтральной серии наблюдалось распределение понятий по 10 априорно заданным группам.

В «аффектированной» серии создавались в основном те же группировки, что и в нейтральной. Лишь происходило отщепление аффективно нагруженных понятий «гроб», «морг» от групп «Хранилища», «Учреждения» (I вариант методики) и слов «кладбище», «труп» от групп «Городской ландшафт», «Тело» (II вариант) с последующим объединением их в группу «Смерть» (и в I, и во II варианте соответственно по 2 слова).

Эти данные несколько отличаются от результатов других авторов [6], обнаруживших, что в «аффектированной» серии изменяется структура семантической организации понятий, происходит переход от классификации по родовым признакам к классификации по аффективным и функционально-ситуативным связям.

Это объясняется тем, что нами применялась более определённая инструкция («Объединить похожие понятия с похожими»), которая ориентировала испытуемых на выделение категориальных признаков понятий в большей мере, чем инструкция «Разложить карточки, как Вам нравится» [6].

Анализ выполнения классификации больными **шизофренией** показал прежде всего резкое увеличение количества неадекватных

обобщений (как в нейтральной, так и в «аффектированной» сериях).

Особо надо подчеркнуть появление эмоционально-неадекватных ответов. Обобщая слова, больные часто ориентировались на несущественные признаки понятий как на эмоционально-значимые. Так, большой объединил слова «сверчок», «синица», «скала», «так как все они начинаются с очень неприятной буквы «с»». Здесь эмоциональное обобщение основано на выделении отдельной буквы.

Опора на несущественные признаки как на эмоциогенные нередко сочеталась с игнорированием эмоционально-значимого признака, что могло приводить к инверсии знака эмоциональной окраски. Например, больная отнесла «молнию» к группе «Красота жизни» («солнце», «радуга», «зебра» и т. д.): «Это всё яркое, красивое. Молния, конечно, убить может, но всё равно она яркая, красивая».

Следует отметить, что у больных шизофренией (уже на начальной стадии заболевания) наряду с увеличением количества неадекватных ответов наблюдалось также возрастание числа конкретных обобщений и значимое уменьшение абстрактных ответов (и в нейтральной, и в «аффектированной» сериях).

Это свидетельствует об ослаблении категориальных связей между понятиями, аморфности мышления.

Из многочисленных экспериментальных исследований [7; 8], посвящённых проблеме *взаимосвязи* эмоций и процессов познания, известно, что чем менее структурирован процесс, тем больше он подвержен влиянию эмоционального фактора. Распространение эмоционального фактора идёт по путям, проложенным познавательным процессом. У взрослых психически здоровых лиц в основе эмо-

Таблица 1.

Результаты выполнения методики «Классификация» здоровыми испытуемыми и больными шизофренией

Группа испытуемых		Абстрактные ответы	Конкретные ответы	Эмоциональные ответы	Неадекватные ответы
МУЖЧИНЫ	Здоровые	76,03	1,47	0,83	0,07
	I группа	58,42**	8,39**	2,32**	9,23**
	II группа	60,9	7,76	1,41	7,65
ЖЕНЩИНЫ	Здоровые	76,47	0,83	1,13	0,03
	I группа	64,88**	6,09**	2*	5,52**
	II группа	55,59 ^{oo}	8,35	2,06	13,11 ^{oo}

Значимость различий по данному показателю между нормой и больными I группы

** - значимо, $p < 0,05$

* - на уровне тенденции, $p < 0,2$

Значимость различий по данному показателю между больными I и II групп

^{oo} - значимо, $p < 0,05$

^o - на уровне тенденции, $p < 0,2$

циональной генерализации обычно лежит семантическое сходство между предметами (понятиями). Кроме того, эмоциональная генерализация тем выраженнее, чем выше интенсивность эмоций.

В.Ф.Петренко, рассматривая феномен генерализации эмоционального фактора при выполнении «аффектированной» классификации здоровыми испытуемыми, сравнил родовидовые связи значений с центростремительными силами, удерживающими значения в категориальных структурах, а аффективную окраску с центробежной силой, стремящийся разорвать родовидовые связи и объединить значения по их аффективным (коннотативным) компонентам. [6, с. 125-126]. В. Ф. Петренко также отмечал, что большая аффективная сила (вызванная, например, провокацией актуального аффекта) способствовала бы слиянию мелких групп со сходной эмоциональной окраской в одну, очень крупную [там же].

Как уже говорилось, у больных шизофренией по сравнению со здоровыми лицами категориальные связи между понятиями ослаблены, мыслительный процесс аморфен. В свою очередь, это обуславливает аморфность предметного компонента эмоций (в качестве эмоционально-значимых могут использоваться и существенные и несущественные признаки).

Учёт особенностей предметного компонента эмоций и анализ *взаимосвязи предметного и аффективного компонентов* эмоций позволил установить отсутствие повышения интенсивности отрицательных переживаний при параноидной шизофрении (что согласуется с результатами других методик [5]).

Если бы у больных параноидной шизофренией происходило усиление интенсивности отрицательных эмоций, то в сочетании со слабой структурированностью предметного компонента эмоций это привело бы к выраженной генерализации отрицательной аффективной окраски. То есть в «аффектированной» серии классификации обнаружилось бы создание сверхкрупных «эмоциональных» группировок понятий, имеющих негативную окраску.

Однако, хотя в целом у больных шизофренией «эмоциональных» обобщений и было больше, чем у здоровых (см. табл. 1), но негативно окрашенные группировки понятий оказались не намного крупнее. Так, если у здоровых лиц эмоциональная группировка состояла обычно из 2 слов (реже 3 слов) и включала понятия с выраженной аффективной окраской («гроб – морг» или «труп – кладбище»), то у больных шизофренией эмоциональная группа была представлена в среднем 3-4 словами. В неё могли входить такие слова, как «нож», «медсестра», «прокуратура» и т.д.: «Это расследование убийства».

Надо сказать, что в группировку с эмоционально-отрицательными понятиями нередко включались слова, имеющие для больного положительную окраску. Так, к группе «Убийство» («гроб», «прокуратура», «милиционер», «нож» – «Кого-то зарезали») больной присоединил понятия «кастрюля» и «окунь»: «Ножиком разделать рыбку и уху сварить. Люблю уху». В результате, эмоциональная окраска данной группы оказалась амбивалентной.

Таким образом, поскольку в «аффектированной» серии классификации у больных не наблюдалось сверхкрупных негативно окрашенных группировок понятий, а, напротив, встречались группы, с амбивалентной и даже с положительной окраской, то это может служить косвенным показателем *отсутствия усиления интенсивности отрицательных переживаний* у больных параноидной шизофренией.

И всё-таки у больных шизофренией генерализация эмоционального фактора отмечалась в большей степени, чем у здоровых. Это объясняется *взаимосвязью особенностей предметного и аффективного компонентов* эмоций. Из-за слабой структурированности предметного компонента эмоций для того, чтобы вызвать усиление эмоциональной генерализации, вовсе не требуется чрезмерная интенсивность эмоциональных переживаний, достаточно средней и даже слабой интенсивности. Кроме того, *взаимосвязь особенностей предметного и аффективного компонента* эмоций проявлялась также в том, что основой эмоциональной генерализации часто выступала не семантическая близость между понятиями и даже не конкретно-ситуативные связи, а сходство малосущественных признаков.

Например, группа «Смерть» оказалась составленной из слов «кладбище», «труп», «снег», «молоко»: «Говорят же, белый как смерть. Снег белый. Молоко тоже белое. Это всё смерть». Этот пример показывает, каким образом бредовой интерпретации могут подвергаться любые предметы и явления, связанные с эмоциогенной ситуацией на основании случайных, несущественных признаков.

Следует отметить, что поскольку эмоциогенными объектами часто становились на основе практически незначимых (формальных, латентных и т. д.) признаков, то и эмоциональная окраска данных объектов была неустойчивой. Так, один и тот же предмет мог трактоваться больным шизофренией то как эмоционально-положительный (например, из-за «приятной окраски»), то как эмоционально-отрицательный (например, из-за слишком «крупного размера» или неблагозвучного, по мнению больного, названия), то как нейтральный. Можно сказать, что *структурная связь*

«аффект — предмет» при параноїдній шизофренії характеризувалась *неустойчивостью, лабільностью*. Її відношення до об'єктів було неустойчивим, вкотре до амбівалентного.

Інтересно, що в патопсихологічській літературі існують факти, свідечуючі про поєднання підвищеної лабільності емоційних процесів з деякими особливостями пізнавальної сфери (зниженням категоріальної чіткості і підвищенням рівня обобщення, що веде до створення «порожніх», безсодержательних свербабстрактних обобщення) [1].

Но вкотре ймовірно, що не тільки особливості пізнавальних процесів сприяють лабільності зв'язу «предмет — афект», а така неустойчивість обумовлена змінами мотиваційної сфери хворих шизофренією. Відсутність ведучого мотиву діяльності, різноплановість мотивації [2] ведуть до неустойчивості особистісних значень предметів і явищ, а значить і до неустойчивості їх емоційної окраски.

Ітак, наше дослідження виявило, що у хворих параноїдній шизофренією існує факт порушення структурної зв'язу предметного і афективного компонентів емоцій, що проявляється в її підвищеній неустойчивості, лабільності.

Взаємозв'яз порушень предметного і афективного компонентів емоцій при шизофренії складається в тому, що слабка структурованість предметного компонента емоцій посилює вплив емоційного фактора, тому навіть емоції середньої і низької інтенсивності можуть викликати більш виражену, ніж у здорових осіб, генералізацію емоційної окраски. Причому з-за порушення предметного компонента емоцій в основі емоційної генералізації часто лежить схожість малозначущих ознак об'єктів і ситуацій.

ЛИТЕРАТУРА

1. Драгунская Л. С. Соотношение эмоциональных и познавательных процессов при эндогенной депрессии (по данным теста Роршаха) // Журн. невропатологии и психиатрии им. С. С. Корсакова. — 1990. — Вып. 4. — С. 92 — 95.
2. Коченов М. М., Николаева В. В. Мотивация при шизофрении. — М.: Изд-во. МГУ, 1978. — 88 с.
3. Лотоцкая М. Ю. Особенности выполнения методики «Выбор сходных изображений» больными шизофренией // Вісн. Харків. ун-та. — 1999. - № 439: Психологія. — Ч. 1,2. — С. 257 — 261.

4. Лотоцкая М. Ю. Эмотивная оценка и произвольное запоминание слов различной эмоциогенности в норме и при шизофрении // Вісн. Харків. ун-та. — 1999. - № 460: Психологія. — С. 83 — 88.
5. Лотоцкая М. Ю. Особенности изменения аффективного компонента эмоций у больных параноидной шизофренией // Вісн. Харків. ун-та. — 2000. - № 483: Психологія. — С. 109 — 113.
6. Петренко В. Ф. Введение в экспериментальную психосемантику: исследование форм репрезентации в быденном сознании. — М.: Изд-во МГУ, 1983.
7. Психология эмоций. Тексты / Под редакцией В. К. Вилонаса, Ю. Б. Гиппенрейтер. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. — 288 с.
8. Рейковский Я. Экспериментальная психология эмоций: Пер. с польск. — М.: Прогресс, 1979. — 392 с.

Надійшла до редакції 25.09.2000 г.

В.В.Москаленко

Особливості функціонування елітних угруповань в Україні

В статті проводиться аналіз сучасної політичної і економічної, центральної і регіональної еліт України. Описується процес психологічного кризису довіри населення до правлячого класу суспільства.

Останнім часом елітні угруповання українського пострадянського суспільства стали предметом пильної уваги вітчизняних науковців, особливо з області політології, соціології, філософії і т.інш. Актуальними темами для дослідження постають різні аспекти процесів виникнення, формування, розвитку, рекрутування і трансформації політичної еліти. В межах даної статті будуть проведені аналіз стану сучасної української еліти і спроба сформулювати декілька висновків відносно тенденцій її розвитку.

Сучасна державна політична еліта, також як і маси, перебуває в аморфному стані. В цілому ж для українського суспільства характерна передовсім глибока соціально-психологічна дезінтеграція. Цим пояснюється слабкість і невиявленість соціальних інтересів, відсутність громадянських цінностей і моральних орієнтирів. Між політичною владою і представниками масової свідомості можна спостерігати реальний розрив і відчуження. Кожен із них дбає лише тільки про свої інтереси і потреби. Все це зумовлює нестабільний